

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня

Бакалавр

(назва освітнього ступеня)

на тему: Психологічні засоби формування професійного самовизначення школярів

Виконав(ла): студент(ка) 4 курсу, групи БП-41

спеціальності 053Психологія

	(шифр і назва спеціальності)	
	(підпис)	Лопушняк А.В. (прізвище та ініціали)
Керівник	(підпис)	Чорна І.М. (прізвище та ініціали)
Нормоконтроль	(підпис)	Періг І.М, (прізвище та ініціали)
Завідувач кафедри	(підпис)	Вишньовський В.В. (прізвище та ініціали)
Рецензент	(підпис)	Кирич Н.Б. (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ.....	8
1.1. Поняття та сутність професійного самовизначення школярів	8
1.2. Психологічні механізми формування професійного самовизначення школярів	18
1.3. Проблема усвідомленого вибору професії	23
1.4. Особливості готовності старшокласників до професійного вибору.....	27
1.5. Мотиваційні чинники професійного самовизначення.....	30
Висновки до розділу І	32
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ.....	34
2.1. Організація профдіагностичного дослідження особливостей професійного самовизначення школярів.....	34
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей професійного самовизначення школярів.....	41
Висновки до розділу ІІ	50
РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ.....	52
3.1. Психолого-педагогічні методи формування професійного самовизначення школярів	52
3.2. Програма для формування професійного самовизначення школярів	56
3.3. Взаємодія школи, родини та профорієнтаційних центрів у процесі формування професійного самовизначення школярів.....	61
Висновки до розділу ІІІ	63
РОЗДІЛ ІV. БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ, ОСНОВИ ОХОРОНИ ПРАЦІ.....	65

4.1.Психологічні застереження щодо забезпечення безпеки школярів підчас професіографічних екскурсій.....	65
Висновки до розділу 4.....	66
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність. Професійне самовизначення становить невід'ємну складову загального процесу соціалізації молоді, виступаючи ключовою умовою їхньої успішної адаптації та конкурентоспроможності в умовах сучасного динамічного соціально-економічного середовища. У світі, де знання і професійні навички стрімко втрачають актуальність, суспільство дедалі гостріше потребує фахівців високої кваліфікації, здатних оперативно й ефективно вирішувати складні соціальні, економічні, політичні та науково-технічні завдання. Саме тому проблема професійного самовизначення залишається однією з найактуальніших у психологічній науці та практиці.

Процес професійного самовизначення школярів не обмежується одноразовим вибором професії; він починається задовго до прийняття остаточного рішення і триває в процесі навчання, професійної підготовки, кар'єрного зростання та життєвої самореалізації. Складність цього процесу полягає в необхідності не лише усвідомленого вибору серед численних альтернатив, але й у відповідальності за цей вибір, що вимагає співвіднесення власних інтересів, цінностей і можливостей із реаліями професійного світу.

Професійне самовизначення виступає системоутворювальним центром особистісного розвитку, інтегруючи численні компоненти загального самовизначення людини як суб'єкта діяльності та члена суспільства. Його вивчення здійснюється на перетині психології, соціології, педагогіки, акмеології та суміжних наук, кожна з яких висвітлює окремі аспекти цього багатогранного процесу. Зокрема, у психологічній науці професійне самовизначення розглядається як тривалий динамічний процес, що передбачає формування внутрішньої готовності до усвідомленого входження в соціальні структури та активного планування власної життєвої траєкторії.

Теоретичну та практичну значущість у дослідженні проблеми професійного самовизначення школярів мають праці зарубіжних учених. Особливої уваги заслуговують роботи, присвячені створенню умов для

обґрунтованого професійного вибору (А. Адлер, Е. Берн, Л. Бонцорі, Е. Гінзберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпер, К. Хорні та інші), а також дослідження впливу системи ціннісних орієнтацій на процес професійного самовизначення (Д. Берлінгер, Р. Белл, Б. Бол, Д. Брупер, К. Вальтер, Р. Вільямс, Р. Інглеарт, М. Кон, Н. Кейдас, С. Кейні, А. Маслоу, С. Ньюмен, К. Роджерс, Б. Скіннер, Т. Терман, Е. Торндайк, Г. Хіпд та інші).

Психологічні основи розвитку особистості в умовах професійного самовизначення ґрунтовно висвітлені й у працях українських учених. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили С.Д. Максименко, Л.В. Сердюк, О.М. Скрипченко, Л.В. Долинська, Ж. Вірна, І. Корнієнко, М.В.Левченко, Н.Побірченко, І.М.Чорна та інші. У своїх роботах вони підкреслюють тісний взаємозв'язок між професійним вибором і процесами самореалізації, самоактуалізації, особистісного становлення.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення школярів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1.Здійснити теоретичний аналіз поняття та сутності професійного самовизначення школярів.

2.Здійснити емпіричне дослідження особливостей професійного самовизначення школярів.

3.Проаналізувати результати дослідження та виявити особливості професійного самовизначення школярів.

4.Впорядкувати психолого-педагогічні методи та програму для формування професійного самовизначення школярів.

Об'єкт дослідження: процес професійного самовизначення школярів.

Предмет дослідження: психологічні особливості та засоби формування професійного самовизначення школярів.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, узагальнення, систематизація наукової літератури, методичних матеріалів для визначення теоретичних

засад дослідження, формулювання висновків; емпіричні: анкетування, тестування. Для проведення дослідження було використано наступні профдіагностичні методики: Методика діагностики професійної спрямованості особистості (Б. Басс) [38] (Дод. А), Методика діагностики рівня мотивації до успіху (Т. Елерс) [20] (Дод.Б), Опитувальник професійних переваг (І частина модифікації тесту Дж. Голланда) [38] (Дод. В).

Експериментальна база. Дослідження проводилося у спеціалізованій школі І–ІІІ ступенів ім. О. С. Маковея м. Заліщики. Вибіркою нашого дослідження стали здобувачі освіти у кількості 30 осіб, серед яких — 19 юнаків та 11 дівчат. Учасники експериментальної вибірки - учні 10–11 класів, віком 16–17 років.

Теоретична та методологічна основа дослідження: У теоретичну основу покладено положення психології професійного самовизначення (Д. Сьюпер, Дж. Голланд, А. Маслоу), а також праці українських дослідників — С. Максименка, І. Чорної, Л. Долинської, які аналізують зв'язок між професійним вибором, самоактуалізацією та особистісним становленням.

Наукова новизна. У роботі представлено комплексне вивчення психологічних чинників професійного самовизначення школярів.

Теоретична значущість. Дослідження розширює уявлення про структуру професійного самовизначення та уточнюють механізми його формування у старшому шкільному віці.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками, педагогами та батьками для організації та проведення ефективної профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

Апробація. Результати дослідження з теми «Професійне самовизначення у школярів» були представлені в матеріалах ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції “Трансформація освіти в контексті процесів глобалізації” що відбулася у м. Дніпро 11 травня 2025 року [28].

Структура роботи: Дипломна робота бакалавра складається зі вступу, 4 розділів та висновків по них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст роботи викладений на 76 сторінках, містить 3 рисунка та 3 таблиці, список джерел з 52 найменувань. Загальний обсяг роботи, враховуючи додаток, складає 89 аркушів.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ НА ЕТАПІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Поняття та сутність професійного самовизначення школярів

Професійне самовизначення становить складний і надзвичайно важливий процес у житті кожної людини, а особливо молоді, яка перебуває на порозі вступу у світ професійної діяльності. Це не зводиться лише до вибору певної спеціальності; йдеться про глибоке осмислення власних інтересів, здібностей, життєвих цінностей і реальних можливостей. Професійне самовизначення стає невід'ємною частиною процесу особистісного зростання, формування активної життєвої позиції та майбутньої самореалізації у суспільстві [16].

У психологічній науці виділяють декілька видів самовизначення: професійне, соціальне, індивідуальне, сімейне, життєве. При цьому саме професійне самовизначення часто розглядається дослідниками як один із провідних чинників розвитку особистості загалом. Водночас аналіз наукової літератури свідчить про наявність певних розбіжностей у трактуванні цього феномену, що особливо помітно в межах психолого-педагогічного дискурсу.

Значний внесок у розуміння сутності самовизначення належить швейцарському психологу Карлу Юнгу, засновнику аналітичної психології. На його переконання, кожен перехід до нової фази життя пов'язаний із необхідністю здійснити вибір і заново визначити себе в нових умовах, що потребує глибинного переосмислення свідомості та самосвідомості. Юнг наголошував, що найінтенсивніше самовизначення відбувається у двох ключових періодах: у юнацькому віці, коли формується еґо, та у дорослому, коли вибудовується глибша структура свідомості. Водночас, за його спостереженнями, самовизначення в юності є незавершеним процесом, адже суспільний тиск на досягнення успіху змушує молоду людину іноді

обмежувати себе, відмовляючись від реалізації власного потенціалу. Юнг розглядав самовизначення як безперервний, динамічний процес, який є базовою умовою особистісного розвитку, розширення внутрішнього світу та поглиблення самосвідомості [50].

У психологічному словнику за редакцією В. Войтка професійне самовизначення тлумачиться як процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої професії яке відбувається в усвідомленні себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності. Цей процес забезпечує само оцінювання людиною своїх психологічних якостей, зіставлення своїх можливостей з вимогами професії до спеціаліста та саморегуляції поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети [38, с.138].

І. Кон розглядав професійне самовизначення як процес поетапного прийняття особистістю щодо рішень збалансованості своїх відносин, з одного боку, та потребами існуючої системи суспільного розподілу праці – з інше [22, с.224].

Загалом І. Кон розглядав процес професійного самовизначення за трьома різними підходами:

1) соціологічний підхід відбувається у трактуванні професійного самовизначення як серії завдань, які суспільство ставлять перед особистістю, що формується, і який вона має хронічний синдром протягом певного проміжку часу;

2) за соціально-психологічним підходом професійне самовизначення –це процес прийняття рішень, за допомогою яких індивід опосередковано формує та оптимізує баланс своїх вподобань і появи з потребами існуючої системи суспільного розподілу праці;

3) за диференційно-психологічним підходом професійне самовизначення – це процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність [22, с.147].

Отже, за першим підходом професійне самовизначення обумовлено запитами суспільства, за третім – властивостями особистості, а другий підхід передбачає поєднання першого та третього.

Згідно з С.У. Гончаренком, професійне самовизначення - це процес, під час якого особистість приймає рішення щодо обрання майбутньої трудової сфери. Цей процес включає усвідомлення особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, а також передбачає самооцінку індивідуально-психологічних якостей і порівняння своїх можливостей з вимогами, що пред'являються до спеціалістів у даній професії [44].

За висновками українських учених, серед яких Є. Павлютенков, А. Вихрущ, Д. Тхоржевський, М. Янцур, Т. Туранов, О. Зайцев, Д. Закатнов, В. Сидоренко, Б. Федоришин та інші, професійне самовизначення розглядається як складний і безперервний процес вибору професійного шляху. Його суть полягає не лише в одноразовому рішенні щодо вибору спеціальності, а й у глибокому самопізнанні, об'єктивній оцінці власних індивідуальних особливостей та співвіднесенні професійно важливих якостей із вимогами, які висуваються тією чи іншою сферою діяльності [11, с.19–26].

Важливу концептуальну роль у розумінні природи професійного самовизначення відіграють ідеї Е. Климова, який справедливо наголошував, що вибір професії, який зовні може здаватися швидким і легким рішенням, насправді втілює у собі формулу «мить плюс усе попереднє життя» [19, с.40]. Розвиваючи цю думку, можна зробити висновок, що професійне самовизначення не є миттєвим актом, який завершується одноразовим вибором спеціальності. Це тривалий, динамічний процес, що супроводжує людину протягом усього її професійного життя: від перших уявлень про працю до реального становлення у професії та подальшого професійного розвитку .

Вчений В.В. Решетников розглядає професійне самовизначення як результат, який полягає у формуванні внутрішньої готовності до самостійного та свідомого планування, коригування і втілення перспектив власного розвитку. Цей результат впливає з ціннісно-психологічного зростання особистості у

певну професійну роль, її ідентифікації з цією роллю, що призводить до формування певного рівня професійного самовизначення. Його показниками є сформованість професійних намірів, їхня відповідність загальним інтересам суб'єкта, успішність у професійному навчанні, а також формування позитивного відношення особистості до обраної професії та до себе як до її представника. Професійне самовизначення згідно висловлювань З.Р. Максимової, є як процесом, так і результатом ціннісно-психологічного зростання особистості у визначенні своєї професійної ролі та ідентифікації з нею. Таким чином, основним елементом професійного самовизначення є психологічна установка, яка охоплює позитивне ціннісне сприйняття особистістю обраної професії і відношення до себе як до представника цієї професії.

Н. Швець і Т. Третьякова [41] акцентують увагу на тому, що самовизначення є динамічним, багатокомпонентним процесом розвитку людини, який охоплює особистісний, соціальний, професійний та інші виміри. Ці складові перебувають у постійній взаємодії, можуть змінюватися місцями у функції причини й наслідку або розгортатися паралельно. Водночас життєве самовизначення виступає базовою основою для інших його форм і розпочинається із самих перших кроків життєдіяльності людини, як реалізація її унікальної життєвої місії.

Л. Оліховська, провівши ретельний аналіз наукових підходів, дійшла висновку, що ані в зарубіжній, ані у вітчизняній науці наразі немає єдиної концептуальної моделі процесу професійного самовизначення. Так, зарубіжні дослідники розглядають його як тривалий і безперервний процес індивідуального супроводу учня у виборі професійного шляху, спрямований на виявлення внутрішніх ресурсів особистості, її креативного потенціалу та неповторної індивідуальності. У той час вітчизняна наукова традиція підкреслює нерозривний зв'язок професійного самовизначення з особистісним становленням, процесами самоактуалізації, самореалізації, самопізнання та виходом за межі власного «Я» у процесі життєтворчості [33, с. 161-164].

Згідно з Р. Мотрук, професійне самовизначення має два аспекти: з одного боку, це внутрішній процес розвитку особистості, з іншого – результат професійного вибору. Він розуміє "наслідок" як готовність до усвідомлення самого акта вибору професії, а "процес" як етапне формування цієї готовності. За словами автора, готовність до професійного самовизначення протягом усієї життєвої діяльності є ключем до успішної кар'єри та благополуччя. Особистість, яка самостійно визначає свою професійну траєкторію, має цілісну "Я-концепцію", що стимулює її активність як у відношенні до себе, так і до обраної професії [34, с. 153].

Професійне самовизначення, на думку І. Беганської, відбувається під впливом стихійних та цілеспрямованих факторів через свідомість і внутрішню активність особистості. Вона також зазначає, що вибір шляху професійної підготовки обмежується наступними чинниками:

1. Особистісні характеристики молодшої людини: її знання, вміння, навички, здібності, а також сімейний статус, статеві та вікові характеристики.
2. Суспільні процеси та етнокультурні стереотипи: це включає процеси, що відбуваються у світі, національний склад суспільства, демографічні процеси, соціальні норми і цінності, а також престиж різних професій у громадській думці.
3. Система освіти та вплив оточуючого середовища: це охоплює систему освіти, засоби масової комунікації, вплив родини, ближнього оточення, а також територіальні особливості професійної та соціальної структури.

Також І. Беганською були розроблені наступні типи самовизначення особистості:

- 1) самовизначення в конкретній трудовій функції, тобто відбувається самореалізація в межах виконуваної діяльності, воля вибору і діапазон дій людини мінімальні;
- 2) самовизначення на певному трудовому посту, що передбачає реалізацію досить різноманітних функцій. При цьому, трудовому посту притаманні чітко

окреслені права і виробничі завдання, обмежене виробниче середовище, що включає засоби праці;

3) самовизначення на рівні конкретної спеціальності характеризується відносно безболісною зміною різних трудових постів, тому розширює можливості самореалізації особистості;

4) самовизначення в конкретній професії - працівник може виконувати суміжні види трудової діяльності, тому обирає вже спеціальності, а не тільки трудові пости;

5) життєве самовизначення включає в себе не тільки професійну діяльність, а й навчання, змушене безробіття, дозвілля тощо, тобто передбачає не тільки вибір і реалізацію особистістю певних соціальних ролей, але і вибір способу та стилю життя;

6) особистісне самовизначення є вищим проявом життєвого самовизначення, коли людина не просто опановує соціальну роль, а створює нові ролі, тобто знаходить самобутній «образ Я», сприяє розвитку і ствердженню даного образу серед оточуючих;

7) самовизначення особистості в культурі є вищим проявом особистісного самовизначення, коли людина здійснює значний внесок у розвиток культури, що трактується в найширшому змісті (мистецтво, наука, виробництво, релігія й ін.) [1, с. 302-309].

Під професійним самовизначенням у педагогіці розуміють самопізнання та об'єктивну оцінку особою власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно-важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Це процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності (вибір професії, професійного навчального закладу, місця працевлаштування). Процес самовизначення завершується досягненням стабільного становища у тій чи іншій сфері соціального життя й формуванням відповідних переконань, принципів, ціннісних орієнтацій та мотивації.

Професійне самовизначення — це процес свідомого усвідомлення особистістю свого місця у професійній сфері, що передбачає глибоке розуміння власних можливостей, інтересів і цінностей. Людина оцінює свої індивідуально-психологічні якості, зіставляє їх із вимогами обраної діяльності, усвідомлює свою роль у суспільстві та вчиться нести відповідальність за результати праці. Одночасно професійне самовизначення формує навички саморегуляції, необхідні для досягнення поставлених цілей [2, с.16].

Сьогодні цей процес розглядається з різних позицій. З одного боку, це серія завдань, які ставить перед особистістю суспільство, вимагаючи постійного саморозвитку й адаптації. З іншого боку, це внутрішній шлях людини, яка прагне знайти баланс між власними здібностями та реальними потребами світу праці. Професійне самовизначення можна також сприймати як формування індивідуального стилю життя, у якому праця стає не лише джерелом доходу, а й важливою частиною самореалізації.

Таким чином, професійне самовизначення є не просто етапом у житті людини, а однією з ключових умов її гармонійного розвитку. Саме воно допомагає особистості зрозуміти себе, побачити свій потенціал, визначити вектор зростання і реалізувати себе у вибраній сфері діяльності. Через свідомий професійний вибір людина знаходить своє місце у суспільстві, зміцнює власну самоповагу та закладає основи для подальшого життєвого успіху.

Професійне самовизначення у процесі шкільної соціалізації набуває особливого значення, оскільки саме в шкільному середовищі закладаються перші уявлення про світ праці, формуються інтереси, цінності та мотиваційні установки, які визначають подальшу професійну траєкторію особистості. Освіта відіграє ключову роль у цьому процесі, оскільки заклад освіти є тим соціальним інститутом, де цілеспрямовано здійснюється підготовка учнів до свідомого вибору професії. Від ефективності профорієнтаційної роботи в школі залежить не тільки професійна самореалізація випускників, а й загальний рівень їх соціальної адаптації у суспільстві [14, с.143-152].

Аналіз науково-психологічної літератури та досвід практичної діяльності свідчать, що центром роботи із формування професійного самовизначення школярів виступає саме заклад освіти. Діяльність фахівців соціономічної сфери у цьому напрямі має бути обґрунтованою, систематичною, цілеспрямованою та ефективною. Вона повинна враховувати сучасні вимоги до професійної підготовки, індивідуальні можливості, психологічні особливості й особистісні потреби школярів. Саме тому робота, спрямована на підтримку професійного самовизначення школярів, має бути цікавою, актуальною та результативною, забезпечуючи умови для свідомого вибору професійного шляху.

Чітку нормативну основу для організації профорієнтаційної роботи серед школярів визначає «Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається», затверджене наказом трьох міністерств України 2 червня 1995 року № 159/30/1526. У документі чітко окреслено етапи профорієнтаційної діяльності відповідно до вікових особливостей учнів:

- пропедевтичний етап у початковій школі (1–4 класи),
- пізнавально-пошуковий етап у середній школі (5–7 класи)
- базовий, визначальний етап у старшій школі (8–11 класи) [5].

Кожен із цих етапів має свої завдання, форми і методи роботи, проте всі вони спрямовані на одну мету — допомогти особистості усвідомлено обрати свій шлях.

Професійна орієнтація у шкільному середовищі розглядається не лише як низка практичних заходів, а як складний процес, у якому учень вчиться розпізнавати свої можливості, оцінювати власні інтереси і співвідносити їх із потребами суспільства та реаліями ринку праці. Профорієнтація має сприяти не стільки моментальному вибору професії, скільки формуванню готовності особистості до тривалого професійного самовизначення протягом усього життя [1].

У науковій літературі профорієнтаційна робота визначається як діяльність, спрямована на озброєння підлітків комплексом знань про соціально-економічні та психофізіологічні особливості різних професій, про умови правильного

вибору спеціальності, канали працевлаштування та вимоги до кандидатів [9]. Також професійна орієнтація розглядається як система заходів, спрямованих на виявлення здібностей людини та допомогу у виборі професії відповідно до її потенціалу і потреб виробництва [13], або як окрема наукова дисципліна, що забезпечує людині можливість обрати майбутню професію, враховуючи її здібності, бажання і потреби, одночасно сприяючи розвитку позитивного ставлення до праці [8].

Компетентність практичного психолога в контексті професійної орієнтації передбачає глибоке розуміння особливостей ринку праці, освітніх можливостей, а також володіння навичками консультування та діагностики професійної спрямованості учнів. Психологічний супровід професійного самовизначення старшокласників розглядається як інтегрований процес, що включає діагностику індивідуально-психологічних особливостей, психофізіологічних характеристик, стану здоров'я, а також впливу соціального середовища на вибір професії.

Відповідно до підходу І. Щербакової та Г. Стадник, супровід має здійснюватися через чотири компоненти: психологічний, психофізіологічний, медичний і соціальний [42].

Здійснюючи психологічний супровід професійного самовизначення старшокласників, практичний психолог має дотримуватися визначених принципів профорієнтаційної діяльності. Їх дотримання забезпечує комплексність, об'єктивність та ефективність допомоги учням у виборі майбутнього професійного шляху.

Перш за все, варто виділити принцип довготривалості, який передбачає систематичне та послідовне виявлення здібностей, обдарувань та індивідуальних особливостей учня з метою визначення його професійної придатності.

Професійне самовизначення не може бути одномоментним актом; це процес, що потребує часу, спостереження й розвитку.

Не менш важливим є принцип комплексності, що вимагає всебічного аналізу особистості. Він реалізується через комплексне використання психодіагностичних методик, які дозволяють глибоко вивчити інтелектуальні, емоційно-вольові та мотиваційні характеристики школяра.

Особливу увагу варто приділити принципу участі різних спеціалістів, адже професійне самовизначення — процес багатогранний і потребує залучення не лише психологів, а й соціальних педагогів, вчителів, представників різних професійних сфер, а також батьків. Лише за умови міждисциплінарної взаємодії можливо надати учню повноцінну підтримку у його професійному виборі.

Важливу роль у процесі супроводу відіграє також принцип використання тренінгових методів і завдань. Завдяки спеціальним тренінгам і профорієнтаційним вправам виявляються професійно важливі якості старшокласників, розвиваються навички самопізнання, прийняття рішень і постановки цілей [42, с. 24-27].

На сучасному етапі розвитку суспільства питання профорієнтації набуває особливої актуальності. Зміни, що відбуваються у соціально-економічній системі держави, висувають нові вимоги до мобільності та адаптивності поведінки людини, її здатності оперативно реагувати на виклики часу, обирати і змінювати професійну траєкторію. В умовах динамічного ринку праці від правильності професійного вибору залежить не лише індивідуальний успіх особистості, а й її конкурентоспроможність і самореалізація у різних сферах життя. Саме тому профорієнтаційна робота у школі має не просто інформувати учнів про різні професії, а готувати їх до усвідомленого вибору життєвого шляху. Вибір професії є одним із найважливіших рішень у житті людини, і правильний вибір значною мірою визначає її професійне зростання, трудову ефективність, життєву стабільність і задоволеність собою.

Отже, професійне самовизначення школярів є складним процесом, що охоплює осмислення особистих можливостей, інтересів і цінностей, вибір професії та підготовку до неї. Процес професійного самовизначення, як

свідчить аналіз наукових концепцій, має тривалий і динамічний характер, тісно пов'язаний із загальним особистісним розвитком та соціалізацією. Шкільне середовище виступає важливим чинником професійного самовизначення, оскільки створює умови для самопізнання учнів, формування їхніх мотиваційних установок та ціннісних орієнтацій, саме тому в школі закладаються основи відповідального ставлення до вибору професії, що значною мірою визначає подальшу професійну та життєву траєкторію особистості.

1.2. Психологічні механізми формування професійного самовизначення школярів

Щоб глибше зрозуміти специфіку професійного самовизначення школярів, необхідно звернутися до аналізу психологічних механізмів цього процесу, які висвітлені у сучасних теоретичних та емпіричних дослідженнях. У процесі вибору професії школяр стикається з однією з перших серйозних психологічних проблем — проблемою свободи вибору. Для того щоб підтримати молоду людину у свідомому проходженні цього складного етапу, необхідні професійні знання педагогів, практичних психологів та консультантів з питань кар'єрного розвитку, зокрема знання теоретичних і практичних аспектів професійного самовизначення школярів. На думку низки дослідників, процес професійної самоідентифікації охоплює не лише вибір майбутньої професії у підлітковому віці, а й постійний пошук особистісних смислів у професійній діяльності, усвідомлення себе як суб'єкта цієї діяльності та формування готовності до неї у процесі професійної підготовки [3, с. 58–59; 21, с. 52–53].

Також більшість дослідників наголошують, на тому, що професійне самовизначення в основному пов'язане з підлітковим та юнацьким віком і вважають його найважливішим новоутворенням на цих етапах розвитку особистості. Є. Клімов ввів навіть термін "стадія оптації", який описує період підготовки до життя та праці, свідоме та відповідальне планування та вибір

професійного шляху. [23, с.58–59]. Проте вчений вказував, що термін "оптант" не обов'язково асоціюється з підлітковим віком, оскільки проблема планування і вибору професійного шляху може виникнути у будь-якому віці.

Важливо зауважити, що терміни «вибір професії» та «професійне самовизначення» не є тотожними. Як зазначають Т. Кудрявцев і В. Шегурова, вибір професії є лише індикатором переходу процесу самовизначення до нової фази розвитку [21, с.52–53].

У сучасних умовах більшість дітей обирають свою першу професію ще під час навчання у школі. Проте цей вибір нерідко виявляється поверхневим і не відповідає справжнім інтересам та можливостям особистості. Нерідко рішення приймаються під впливом зовнішніх обставин або чужих очікувань, що призводить до втрати особистісного зв'язку з майбутньою професією.

О. Пінська підкреслює, що усвідомлений вибір професії найбільш актуалізується у старшому шкільному віці, бо саме в цей період спостерігається перехід від пізнання світу до пізнання себе й самоствердження в житті, враховуючи при цьому власні можливості, соціально-економічні умови та вимоги професійної діяльності. Вчена на основі узагальнення наукових даних виділила наступні чинники правильного професійного вибору: внутрішні (потреби, нахили, установки, професійний інтерес, розвиток інтелекту, особливості ціннісно-мотиваційної сфери, знання змісту й умов праці, сформованість професійно важливих якостей), зовнішні (соціально-економічні та соціокультурні характеристики середовища, місце проживання, соціальний статус батьків і рівень освіти, соціальні еталони (мода, престиж), поінформованість про структуру народного господарства, кон'юнктуру ринку праці, рівень поінформованості щодо обраної професії, поради, вказівки з боку старших членів сім'ї, інших людей, вплив референтних груп, стиль міжособистісних стосунків, протікання процесу самовизначення в референтних групах). Також науковець зауважує, що на етапі вибору професії у професійному самовизначенні можуть виникати наступні суперечності: між соціальною орієнтацією молоді на вибір переважно престижних професій і

потребою держави в різних спеціалістах; між прагненням молодії людини до самостійності та потребою кваліфікованої допомоги дорослих під час професійного вибору; між вимогами професійної діяльності й можливостями юнаків виконувати їх ефективно; між професійними намірами молоді та можливостями їх реалізації з огляду на різні умови; між станом здоров'я та медико-фізіологічними вимогами фаху; між професійними намірами та здібностями. При цьому, домінуючою виступає суперечність між «хочу» та «можу», коли реальні можливості молодії людини не дають можливість досягти бажаного, або, коли маючи значний особистісний потенціал, юнак не бачить адекватних засобів для реалізації власних можливостей [37, с. 41-50].

На основі теоретичного узагальнення наукових джерел Л. Федоренко сформулювала ключові критерії процесу професійного самовизначення школярів, серед яких виділяються: достатній обсяг знань про світ професій та власні особливості; сформоване ціннісне ставлення до процесу вибору професії; уміння проектувати власне професійне майбутнє. На переконання дослідниці, ці критерії допомагають молоді усвідомити рівень відповідності власних життєвих інтересів різним видам професійної діяльності, критично оцінити відповідність особистісних компетентностей і досягнень вимогам, які висуваються до успішних представників певних професійних сфер, а також усвідомити своє «Я-професійне» як у теперішньому часі, так і в перспективі майбутнього розвитку. Таким чином, професійний вибір школярів набуває рис автономності, суб'єктності й орієнтації на реалізацію особистісних цінностей і життєвих смислів [45].

У результаті проведеного емпіричного дослідження О. Кокуну вдалося визначити низку особливостей професійного самовизначення юнаків. Було встановлено, що більшість старшокласників і понад 80% першокурсників коледжів уже визначилися з вибором майбутньої професії. Аналіз показав певні відмінності у професійних орієнтаціях учнів шкіл із поглибленим вивченням математики та звичайних загальноосвітніх закладів: якщо серед учнів спеціалізованих шкіл переважали уподобання до творчих і економічних

професій, то серед старшокласників загальноосвітніх шкіл переважали інтереси до професій типу «людина-людина» та «людина-знак». Було також зафіксовано, що професійні вибори першокурсників здебільшого узгоджуються зі спеціальностями, за якими вони здобувають освіту. Приблизно третина опитаних старшокласників орієнтувалася на самостійний вибір професійного шляху без зовнішнього тиску. Серед основних чинників, які впливали на професійний вибір, респонденти найчастіше називали престижність професії, рівень очікуваного заробітку та перспективу отримання задоволення від праці; менш вагомими виявилися такі критерії, як суспільна значущість професійної діяльності та можливість самореалізації. До найбільш актуальних характеристик майбутнього робочого середовища учні та студенти віднесли прагнення до незалежності від керівництва і колективу, а також бажання надавати допомогу іншим людям [20].

На думку О. Середи, процес професійного самовизначення школярів варто розглядати в контексті їхнього загального самовизначення у різних сферах життя, таких як світогляд, моральна позиція та життєвий сенс, а також соціальне самовизначення. Це означає, що вибір професії має бути узгоджений з особистими цінностями та переконаннями, а також враховувати прагнення до взаємодії з оточуючим середовищем та участь у соціальному житті. Основними ознаками готовності учнів до професійного самовизначення є усвідомлення важливості професійного вибору, активний пошук інформації для самовизначення, а також здатність об'єктивно оцінювати власні можливості та інтереси в контексті обраної професії [40].

Важливість психологічних аспектів у професійному самовизначенні підкреслює також Т. Єлова, яка підкреслює важливість психологічних аспектів у процесі професійного самовизначення учнів. Дослідниця вказує на те, що передумовами успішного вибору професії є сформований образ "Я", наявність знань про різні професії, а також вміння порівнювати ці знання з власними уподобаннями і можливостями. Її висновок закликає до того, щоб методи та форми профорієнтаційної роботи були спрямовані на розвиток самопізнання

учнів та їхніх аналітичних вмінь у галузі професійного вибору. Ці процеси включають у себе пізнання та оцінку себе, а також постійне самовдосконалення, які є ключовими для успішного вступу молодшої людини у професійне середовище. [15, с.76-82.].

У ході емпіричного дослідження Т. Яновська виявила специфіку професійного самовизначення школярів. Зокрема, для підлітків при виборі професії пріоритетним є характер умов праці. Юнаки ж більше орієнтуються на те, наскільки обрана професія сприятиме їхньому подальшому розвитку. Водночас серед юнаків переважають зовнішні мотиви професійного вибору, а ключовими чинниками залишаються умови праці. Дівчата обох вікових груп переважно прагнуть реалізувати себе в сферах, що пов'язані з комунікацією та допомогою іншим людям, тому обирають професії, пов'язані з передачею знань і наданням підтримки. Хлопці більше схильні до вибору сфер, пов'язаних зі спортом, технікою та військовою діяльністю. Крім того, значна частина молодих людей виявила бажання розвиватися у бізнесі. Дослідницею також встановлено, що існують певні розбіжності між професійними середовищами молоді та типами особистості: у більшості юнаків спостерігається відповідність між професійними намірами та особистісними типологічними характеристиками. Водночас підлітки ще не вміють співвідносити власні професійні бажання з реальними можливостями, тоді як юнаки вже зробили усвідомлений вибір професійного напрямку і мають уявлення про реальне середовище своєї майбутньої трудової діяльності [49].

Узагальнюючи, слід зазначити: професійне самовизначення школярів є складним процесом, який розгортається у контексті особистісного, соціального й ціннісного розвитку. У цей період виникають численні суперечності — між бажаннями й можливостями, між особистісними амбіціями та реальними умовами праці. Врахування психологічних механізмів самовизначення й забезпечення професійного супроводу є необхідними умовами підтримки молодшої людини на етапі вибору життєвого шляху.

Як зазначав П. А. Шавір, у юнацькому віці виникає особлива «духовна потреба в усвідомленні власних якостей і можливостей» та їхній об'єктивній оцінці, що визначає особистісний і професійний розвиток.

1.3. Проблема усвідомленого вибору професії

Проблема професійного самовизначення школярів старших класів виникає як наслідок несумісності між системою зовнішніх стимулів, що формуються у шкільному середовищі, та реальними внутрішніми мотивами самих школярів. У процесі шкільного навчання формування мотиваційної сфери підлітків передбачає не лише засвоєння моральних цінностей, норм і правил суспільного життя, а й свідоме прийняття цих вимог як особистих переконань, що стають основою для прийняття важливих рішень щодо майбутнього професійного шляху.

Формування усвідомленої потреби у певній сфері діяльності є критичним чинником для того, щоб вибір професії був не випадковим, а глибоко мотивованим, заснованим на усвідомленні власних інтересів, можливостей і життєвих орієнтирів. Професійне самовизначення школярів постає як багатогранний процес, у якому особистість визначає напрям свого розвитку, обирає сфери реалізації індивідуальних здібностей і розкриває власний потенціал через свідомий вибір соціального середовища для досягнення особистісних і професійних цілей [16].

Професійне самовизначення школярів є складним процесом, на який впливають соціально-економічні умови, міжособистісні взаємини, вікові особливості та ситуативні чинники. Однак основну роль у цьому процесі відіграє сама особистість, її активність, внутрішня мотивація і здатність нести відповідальність за власний розвиток. Професійне самовизначення школярів виступає ключовим елементом їхньої самореалізації у професійній сфері та в загальній культурі. Постійний пошук свого місця у світі професій дає змогу

кожному школяреві знайти ту сферу діяльності, яка дозволить повною мірою розкрити власні здібності й реалізувати життєвий потенціал [1].

Суть професійного самовизначення полягає у самостійному та усвідомленому знаходженні смислів у виконуваний роботі та у всій життєдіяльності в контексті конкретної культурно-історичної (соціально-економічної) ситуації [32].

Професійне самовизначення не обмежується одноразовим вибором професії і не завершується завершенням професійної підготовки за обраною спеціальністю. Цей процес простежується протягом всього професійного життя: особистість постійно аналізує, переосмислює свою професійну діяльність і зміцнює своє місце у професійному середовищі.

Згідно з Є. О. Климовим, професійне самовизначення включає два рівні:

1. Гностичний рівень: це переосмислення свідомості і самосвідомості, що дозволяє особистості розвивати свій професійний шлях.
2. Практичний рівень: це реальні зміни в соціальному статусі особистості, які відбуваються через її професійну діяльність. [26, с.120].

Особливої уваги в контексті проблеми професійного самовизначення заслуговує модель, запропонована Михайлом Пряжниковим, яка структурує процес професійного вибору через послідовність ключових етапів. Першим кроком визначається усвідомлення цінності суспільно-корисної праці та необхідності професійної підготовки, що формує у молодій людини мотивацію до майбутньої трудової діяльності. Другим етапом є орієнтація у соціально-економічній ситуації, що включає розуміння перспективності та престижу обраної професії в умовах сучасного ринку праці.

На третьому етапі передбачено загальне ознайомлення зі світом професійної праці та формування професійної мети, або, за термінологією Пряжникова, «професійної мрії». Наступним, четвертим кроком, є визначення ближчих професійних цілей, які слугують своєрідними проміжними орієнтирами на шляху до досягнення довгострокових кар'єрних планів. П'ятий етап моделі передбачає детальне ознайомлення з конкретними професіями,

освітніми закладами та можливостями працевлаштування. Особливу увагу слід приділити оцінці власних сильних сторін і передбаченню можливих перешкод на професійному шляху. Важливим елементом є також наявність альтернативних варіантів вибору, що дозволяє зберігати гнучкість у разі непередбачених обставин. Завершальним етапом моделі є початок практичної реалізації особистої професійної перспективи та постійне коригування своїх планів на основі принципу зворотного зв'язку, що забезпечує адаптивність і розвиток особистості у професійному середовищі [17].

Актуальною проблемою нашого часу залишається формування особистості майбутнього професіонала. Неабияку роль у цьому процесі відіграє вибір майбутньої професії. Саме профорієнтаційна робота спрямована на те, щоб допомогти учням зробити цей вибір правильно. Проте, незважаючи на деякі позитивні результати, профорієнтація у сучасних умовах усе ще не досягла своєї головної мети - формування в учнів професійного самовизначення, яке б відповідало індивідуальним особливостям кожної особистості і вимогам суспільства до сучасного працівника. В умовах глобалізації та посилення конкуренції у світовому економічному просторі загострюється проблема формування, відтворення та використання трудового потенціалу [48].

Усвідомлений вибір професії має принципове значення для подальшого життя людини, оскільки він визначає не лише вектор її самореалізації та соціальної інтеграції, а й кар'єрний розвиток та рівень професійного задоволення. Допомога старшокласникам у процесі професійного самовизначення стає надзвичайно актуальною, оскільки вибір професійного шляху виступає одним із найважливіших рішень у житті особистості. Точний і продуманий вибір професії, що відповідає індивідуальним потребам, інтересам та життєвим прагненням учня, є запорукою не лише особистого щастя, а й професійної успішності. Відтак надання своєчасної та кваліфікованої допомоги у цьому процесі набуває стратегічного значення, сприяючи формуванню покоління конкурентоспроможних, самореалізованих громадян.

Разом із тим слід констатувати, що, незважаючи на загальне визнання важливості профорієнтаційної роботи, у практиці багатьох шкіл вона часто залишається несистемною та епізодичною. Це породжує стихійність у процесі професійного самовизначення випускників, що ускладнює їхню подальшу адаптацію до умов сучасного ринку праці. Відтак вдосконалення профорієнтаційних заходів, їх чітка інтеграція в освітній процес і орієнтація на індивідуальні потреби учнів постають як одна з першочергових умов забезпечення успішної професійної траєкторії молоді. Ключове протиріччя сучасної профорієнтаційної практики полягає в тому, що за наявності достатньо розвиненої теоретичної бази та широкого спектра методик для виявлення здібностей і професійних схильностей, на практиці ця робота часто здійснюється без урахування реальних потреб ринку праці. Така розбіжність обмежує ефективність професійного консультування, не сприяючи розвитку у старшокласників необхідних навичок свідомого й самостійного вибору професійного шляху.

Варто підкреслити, що саме в старшому шкільному віці відбувається активне становлення особистості, а отже — зростає потреба у професійній самореалізації, інтелектуальному і творчому розвитку. Проте значна частина учнів не має сформованої життєвої позиції, чіткого розуміння власних цінностей і стратегічних цілей, що суттєво ускладнює процес професійного самовизначення.

І.М.Чорна у своїх дослідженнях (2003), визначає профорієнтацію як науково обґрунтовану систему заходів, спрямованих на допомогу особистості у виборі майбутньої професії, з урахуванням її інтересів, нахилів, здібностей та вимог кон'юнктури ринку праці [48].

Таким чином, нагальною потребою є переорієнтація профорієнтаційної роботи на реальні запити ринку праці та ціннісні орієнтації молоді. Підвищення ефективності цієї діяльності має сприяти розвитку у старшокласників компетентностей свідомого професійного вибору, що дозволить кожному

випускнику не лише знайти своє місце у професійному середовищі, а й реалізувати себе як активного й успішного члена суспільства [27, с. 6–7].

Отже, проблема усвідомленого вибору професійного шляху старшокласниками є складним багаторівневим процесом, що інтегрує мотиваційні, особистісні та соціально-економічні чинники. Формування професійного самовизначення школярів тісно пов'язане із розвитком ціннісних орієнтацій, становленням самосвідомості та оволодінням навичками відповідального прийняття рішень. Аналіз наукових підходів і моделей професійного самовизначення школярів свідчить про безперервний, динамічний характер цього процесу, що потребує активної внутрішньої позиції самої особистості. Проте існуючі протиріччя між змістом шкільної профорієнтаційної роботи та реальними вимогами сучасного ринку праці часто ускладнюють для школярів здійснення усвідомленого та обґрунтованого вибору професійного шляху. Саме тому вдосконалення профорієнтаційної роботи має бути спрямоване на розвиток самостійності старшокласників у професійному виборі, забезпечуючи тісний зв'язок між освітнім процесом і актуальними соціально-економічними реаліями.

1.4. Особливості професійної готовності старшокласників до професійного вибору

Проблема формування психологічної готовності учнів старших класів до професійного вибору є надзвичайно актуальною в сучасних умовах, особливо з урахуванням соціально-політичних викликів, що постали перед українським суспільством у зв'язку з війною. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації не лише змінило повсякденне життя школярів, а й значною мірою знизило ефективність реалізації системної профорієнтаційної роботи. Через постійний стрес, втрату відчуття стабільності, вимушену міграцію та психологічну травматизацію, увага підлітків зосереджується переважно на базових потребах – фізичній безпеці, емоційній підтримці, адаптації до нових

умов. У таких обставинах формування професійної готовності набуває нового змісту, оскільки воно має враховувати не лише навчальні й пізнавальні інтереси, а й психоемоційний стан школярів.

Готовність до професійного самовизначення розглядається як комплексне, поліструктурне особистісне утворення, що охоплює когнітивні, мотиваційні, емоційні, волеві, ціннісні та поведінкові компоненти. Це не лише знання про професії, а й внутрішня налаштованість на професійну діяльність, сформоване уявлення про себе у майбутньому професійному середовищі, здатність робити усвідомлений вибір та брати на себе відповідальність за його наслідки. Таке розуміння професійної готовності знаходить підтримку у багатьох наукових дослідженнях. Наприклад, С. Максименко визначає готовність як інтегральну якість особистості, що охоплює цінності, переконання, мотиви, знання, вміння, риси характеру й темпераменту, необхідні для реалізації конкретної діяльності [4]. У цьому ж контексті О. Поплавська, В. Стасюк, В. Семіченко, М. Карамушка розглядають її як синтез певних стійких психічних і соціально-особистісних якостей, що забезпечують вибір професійного шляху.

У роботах сучасних дослідників, зокрема Н. Ковальської, С. Тарасової, В. Моляко, М. Головань, професійна готовність інтерпретується як поєднання трьох ключових компонентів: «хочу» – ціннісні орієнтації, ідеали, мотиваційна складова; «можу» – здібності, знання, навички, особистісні якості; «треба» – усвідомлення соціальної значущості праці, відповідальність перед суспільством та родиною. Такий підхід дозволяє оцінити рівень готовності учня не лише за академічними показниками, а й за особистісними проявами – наприклад, готовністю приймати рішення, брати на себе відповідальність, планувати власну кар'єрну траєкторію[34].

У структурі готовності важливу роль відіграє мотиваційний блок, адже саме мотивація є основним джерелом активності школяра у напрямку професійного самовизначення. До цього блоку входять потреби, інтереси, прагнення, ідеали та цілі. У свою чергу, когнітивний блок включає знання про світ професій, вимоги до спеціальностей, інформованість про власні здібності,

рівень сформованості навчальних умінь. Вольовий компонент виявляється у рішучості, наполегливості, самостійності та здатності доводити розпочату справу до завершення. О. Морін у своїх працях наголошує, що професійна готовність передбачає єдність практичного (володіння вміннями), морального (ціннісні орієнтири, відповідальність), і психофізіологічного (стресостійкість, адаптивність) компонентів [34, с.82]. Згідно з його критеріями, готовність учня до професійного вибору визначається не лише рівнем поінформованості, а й глибиною емоційно-оцінного ставлення до світу професій, здатністю до самопізнання, самореалізації й внутрішньої мобілізації.

На основі аналізу наукових джерел можна окреслити такі ключові параметри професійної готовності старшокласників:

- бажання й прагнення до професійного самовизначення, що відображає внутрішню мотивацію («хочу»);
- самостійність, ініціативність і відповідальність за вибір, що свідчить про готовність діяти усвідомлено;
- інформованість про світ професій та власні можливості, що формує когнітивну основу вибору;
- здатність до професійного планування й прогнозування, включно з побудовою кар'єрної траєкторії;
- реалістична самооцінка, розуміння своїх сильних і слабких сторін, готовність до саморозвитку та корекції вибору.

Таким чином, професійна готовність є не статичним станом, а динамічним процесом формування ключових особистісних характеристик, які дозволяють учню приймати свідомі рішення в умовах багатофакторного вибору. Її розвиток потребує цілісного підходу з боку школи, сім'ї та профорієнтаційних служб, особливо в умовах воєнного та поствоєнного періоду, коли зростає потреба в психологічній підтримці та стабілізації внутрішнього стану особистості.

1.5. Мотиваційні чинники професійного самовизначення

Одним із провідних чинників, що впливають на процес професійного самовизначення старшокласників, є мотиваційна сфера особистості. В умовах динамічного розвитку суспільства, прискореного зростання кількості нових професій та трансформації традиційних моделей професіоналізації, мотивація до вибору фаху набуває особливої значущості. Вибір професійної траєкторії ускладнюється не лише через об'єктивну багатоваріантність, а й через суб'єктивну неготовність учнів приймати рішення на основі усвідомлених мотивів, інтересів, схильностей та ціннісних орієнтацій.

Питання професійного самовизначення широко вивчалось як у вітчизняній, так і в міжнародній науковій традиції. Значний внесок зробили фахівці у галузі професійного розвитку, психології особистості та освітньої психології. Серед них слід згадати теорію професійного розвитку Д. Супера (Super D. E.), ієрархію потреб А. Маслоу, концепцію психосоціальної ідентичності Е. Еріксона, а також сучасні підходи до кар'єрного консультування у працях М. Савікаса, Д. Крамбольца, Л. Готфредсона, Ф. Парсонса. Дослідники наголошують, що формування майбутнього фахівця можливе лише при наявності сформованого мотиваційно-ціннісного ставлення до праці.

У структурі професійного самовизначення мотивація виконує кілька ключових функцій. По-перше, спонукаюча функція активізує внутрішню потребу у виборі певної професії; по-друге, спрямовуюча функція визначає цілісність і напрямок професійного вибору; по-третє, регулююча функція відповідає за ієрархію цінностей та стійкість мотивів у процесі прийняття рішень. Таким чином, мотивація не лише супроводжує професійне самовизначення, а й виступає його смислотворчим ядром.

Мотиваційна сфера особистості, за Р.С. Гуревичем, – це система взаємопов'язаних і підпорядкованих мотивів, які регулюють діяльність людини, зокрема пізнавальну, навчальну й професійну [11, с. 380]. У професійному

виборі вона охоплює інтереси, нахили, переконання, ідеали, життєві цілі та соціокультурні настанови. Саме мотиваційна сфера, за науковими висновками, визначає здатність школяра не лише усвідомлювати свої можливості, а й співвідносити їх із вимогами соціального середовища.

Підлітковий вік як критичний період у професійному самовизначенні вирізняється формуванням внутрішньої позиції, зростанням потреби у самореалізації та зміцненням мотивації до досягнень. У цьому віці у школярів формуються стійкі інтереси, що поступово переростають у профорієнтовані наміри. Важливим є розвиток мотиву досягнення успіху, що сприяє активізації вольових якостей, зниженню страху невдачі та підвищенню готовності до відповідальних рішень. Разом із тим, як засвідчують дослідження, професійне самовизначення у багатьох підлітків залишається на периферії ціннісної ієрархії – їх мотивація нерідко базується на ситуативному інтересі до навчального предмета, а не на реалістичному уявленні про професію. Саме формування стабільної мотивації досягнення, як свідчать емпіричні дослідження, сприяє розвитку вольових якостей, зниженню страху невдачі, зміцненню самоповаги. Важливо, що в цьому віці вже проявляється здатність підпорядковувати поточні дії довгостроковим цілям, особливо якщо йдеться про види діяльності, які мають для підлітка особистісну значущість. Зміцнення навчальних і трудових мотивів у системі шкільного середовища виступає важливим етапом у поступовому формуванні внутрішньої готовності до професійного самовизначення [3].

У науковій літературі також підкреслюється зв'язок мотивації з особистісною суб'єктністю. Тобто мотивоване професійне рішення формується лише за умов наявності сформованої особистої позиції, яка дозволяє індивіду діяти автономно, беручи на себе відповідальність за обраний життєвий шлях.

Таким чином, мотиваційні чинники професійного самовизначення охоплюють не лише інтереси й потреби, а й більш складні системні елементи – внутрішню позицію, особисту мету, суб'єктність і досвід відповідальності. Розвиток цих елементів є ключовою умовою усвідомленого, вмотивованого і

сталого вибору професії. З огляду на це, психолого-педагогічний супровід старшокласника має бути спрямований на формування саме мотиваційної основи як базового компонента професійного самовизначення.

Висновки до розділу I

Здійснений аналіз теоретичних підходів до проблеми професійного самовизначення школярів показав, що цей процес є складним, багатофакторним явищем, яке охоплює як особистісні механізми розвитку, так і вплив соціального середовища. Професійне самовизначення школярів передбачає не лише вибір професії, а й глибинне усвідомлення власних інтересів, здібностей, цінностей і можливостей, що формується під впливом шкільного середовища, родини, суспільних запитів і соціально-економічних реалій.

У ході дослідження встановлено, що формування готовності до свідомого вибору професійного шляху серед школярів залежить від розвитку самосвідомості, здатності до самооцінки, рефлексії та мотиваційної зрілості. Проблеми у сфері професійного самовизначення школярів часто зумовлюються невідповідністю між особистісними цінностями учнів і їх реальними можливостями, недостатністю знань про світ професій, а також слабкою інтеграцією профорієнтаційної роботи з актуальними вимогами ринку праці.

Особливу роль у підтримці професійного самовизначення школярів відіграють педагогічні та психологічні механізми, спрямовані на розвиток самостійності, відповідальності та здатності до усвідомленого проєктування свого професійного майбутнього. Ефективна профорієнтаційна робота має базуватися на принципах індивідуалізації освітнього впливу, тісної інтеграції з реальними соціальними умовами й формуванні у школярів навичок самостійного й зваженого прийняття рішень.

Таким чином, професійне самовизначення школярів є невід'ємною складовою особистісного розвитку і соціалізації молодої людини. Його підтримка на етапі шкільної освіти має стратегічне значення для забезпечення подальшої професійної та життєвої успішності особистості. Теоретичні засади

професійного самовизначення школярів створюють підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження особливостей цього процесу.

Отже, професійна готовність та мотивація є ключовими психологічними чинниками, що визначають якість та усвідомленість процесу професійного самовизначення школярів. Готовність до вибору професії формується як цілісна система особистісних характеристик, що включає знання, навички, цінності, самооцінку й відповідальність. Мотивація, у свою чергу, виконує функцію внутрішнього регулятора професійного вибору, забезпечуючи зв'язок між інтересами, можливостями та соціальними очікуваннями. Розвиток цих чинників потребує цілеспрямованої підтримки з боку школи, родини та профорієнтаційних служб, що особливо актуально в умовах сучасних освітніх трансформацій.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація профдіагностичного дослідження особливостей професійного самовизначення школярів

З метою дослідження ціннісних аспектів професійного самовизначення школярів було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення чинників, які впливають на професійний вибір учнів старших класів. Метою емпіричного дослідження стало вивчення ціннісних аспектів професійного самовизначення школярів, зокрема їхнього загального рівня осмисленості життя, професійних ціннісних орієнтацій, а також таких змістовних компонентів, як цілі у житті, насиченість життєдіяльності, задоволеність самореалізацією та локус контролю (локус контролю "Я" і локус контролю "Життя"). Дослідження було спрямоване на виявлення особливостей професійного самовизначення школярів та розробку програми супроводу, яка сприяла б формуванню їхньої професійної самосвідомості та ефективному професійному вибору.

Для досягнення поставленої мети перед дослідженням були сформульовані такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз поняття та сутності професійного самовизначення школярів.
2. Здійснити емпіричне дослідження особливостей професійного самовизначення школярів.
3. Проаналізувати результати дослідження та виявити особливості професійного самовизначення школярів.
4. Впорядкувати психолого-педагогічні методи та програму для формування професійного самовизначення школярів

Дослідження проводилось у три етапи.

На першому, підготовчому етапі було розроблено програму та методичне забезпечення для проведення емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей професійного самовизначення школярів. Цей етап включав складання детального плану дослідження, уточнення об'єкта, предмета, мети й завдань роботи, а також обґрунтування методологічної бази. Було здійснено відбір відповідних психодіагностичних методик, розроблено інструкції для їхнього застосування та підготовлено необхідні матеріали для збору даних, серед яких анкети, опитувальники та тестові бланки. Основними критеріями оцінювання виступили: рівень професійної мотивації, сформованість професійних інтересів, наявність осмисленого уявлення про власні здібності та ціннісні орієнтації у виборі професійної сфери.

Другий, експериментальний етап передбачав безпосереднє проведення емпіричного дослідження професійного самовизначення школярів. У межах цього етапу реалізовувалася програма збору даних за допомогою обраних психодіагностичних інструментів. Школярі проходили комплекс методик, спрямованих на визначення їхніх професійних орієнтацій, мотиваційних установок і особистісних особливостей, які впливають на процес професійного самовизначення. Усі учасники були детально інструктовані щодо правил заповнення анкет і тестів, що забезпечило високу валідність отриманих результатів.

На третьому, аналітичному етапі здійснювалася обробка та інтерпретація емпіричних даних. Основний акцент було зроблено на застосуванні методів кореляційного аналізу для виявлення взаємозв'язків між рівнем професійної мотивації, сформованістю ціннісних орієнтацій та особистісними характеристиками школярів. Для забезпечення наочності висновків використовувалися графічні та табличні форми подання даних, що дозволило чіткіше представити основні тенденції процесу професійного самовизначення школярів.

Вибіркою нашого дослідження стали здобувачі освіти у кількості 30 осіб, які навчаються у спеціалізованій школі I-III ступенів ім. О.С. Маковея

м. Заліщики. Серед них 19 юнаків та 11 дівчат. Учасники експериментальної вибірки були учнями 10–11 класів, віком 16–17 років, що дозволяло врахувати їхній актуальний етап професійного самовизначення.

Перед початком опитування, учасників інформували про ціль дослідження та надавали інструкції щодо коректного виконання кожної методики. Для забезпечення найвищої достовірності результатів, опитування проводилося анонімно, просивши учасників вказати лише вік та стать.

Для досягнення поставленої мети ми обрали профдіагностичні методики, які відповідали завданням дослідження, а саме:

Методика діагностики професійної спрямованості особистості» (автор Б.Басс) [18] (Дод. А).

Методика Елерса на діагностику рівня мотивації до успіху[23] (Дод. Б).

Методика «Опитувальник професійних переваг» (I частина модифікації тесту Голланда) [18] (Дод. В).

1.Методика діагностики професійної спрямованості особистості. (автор Б.Басс) [18] (Дод. А). Методика є ефективним інструментом вивчення домінуючих орієнтацій індивіда у сфері професійної діяльності. Вона дозволяє глибше зрозуміти, які саме цінності, мотиви та поведінкові установки визначають професійний вибір людини і її ставлення до праці.

Методика представляє собою орієнтаційну анкету, що складається з 27 пунктів-суджень, кожне з яких має три варіанти відповіді. Варіанти відповіді відображають три базові типи професійної спрямованості особистості. Вибір відповіді здійснюється шляхом відмічання одного з варіантів у спеціальному бланку, що значно полегшує подальшу обробку результатів та інтерпретацію даних.

У межах методики виділяються три основні види спрямованості особистості:

-спрямованість на себе характеризується переважанням егоцентричних мотивів. Особистості цього типу орієнтовані на особисту вигоду, статус, соціальне визнання, прагнуть досягти успіху через перевагу над іншими. Їм властиві конкуренція, підвищена тривожність, інколи агресивність у досягненні цілей.

-спрямованість на спілкування виявляється у прагненні до підтримки гармонійних міжособистісних відносин, важливості соціальної взаємодії, групової підтримки та емоційного контакту. Такі особистості мають виражену потребу у співпраці, виявляють ініціативу у налагодженні взаємодії й зазвичай орієнтовані на командну роботу.

-спрямованість на справу відображає орієнтацію на високі результати в професійній діяльності. Люди з цією спрямованістю проявляють відповідальність, прагнуть до якісного виконання обов'язків, демонструють внутрішню мотивацію, орієнтовану на зміст і результат роботи, а не на зовнішні заохочення.

Особливістю методики Б. Басса є не лише визначення домінантного типу професійної спрямованості, але й можливість оцінки співвідношення усіх трьох типів у структурі особистості. Це дає змогу комплексно оцінити багатовимірність мотиваційної сфери індивіда та зробити висновки про особливості його професійної орієнтації.

2. Методика Елерса для діагностики рівня мотивації до успіху[24] (Дод. Б).

Методика Елерса, також відома як Шкала мотивації до успіху (СМУ), була розроблена німецьким психологом Т. Елерсом і призначена для діагностики рівня мотивації досягнення успіху у дітей, підлітків та дорослих. Основою методики є самооцінка мотивів респондентів, що виявляються через відповіді на спеціально розроблені твердження. Методика дозволяє оцінити прагнення індивіда до успіху, уникнення невдач та саморозвитку — основні складові мотиваційного компонента лідерських якостей.

Проведення дослідження за методикою Елерса передбачає використання опитувальника, що містить 41 твердження, які відображають різні аспекти мотивації до успіху. Респондентам пропонується оцінити, наскільки кожне твердження відповідає їхнім внутрішнім мотивам та життєвим орієнтирам. Оцінювання здійснюється за шкалою, що дозволяє виявити рівень мотиваційної орієнтації кожного учасника.

Методика передбачає виокремлення трьох основних груп мотивів:

1. Мотиви досягнень. Виявляються через прагнення досягнути високих результатів, перемогти у змаганні, реалізувати свої амбіції та самоствердитися в колективі або суспільстві.

2. Мотиви уникнення невдач. Спрямовані на запобігання помилкам, уникнення осуду та покарання, а також страх перед можливими невдачами, що можуть завадити реалізації поставлених цілей.

3. Мотиви саморозвитку. Включають прагнення до пізнання нового, вдосконалення своїх здібностей, розширення меж знань та реалізацію свого потенціалу через самовдосконалення.

Результати:

- від 1 до 10 балів: низька мотивація до успіху - людина не прагне досягти успіху і не уникає невдач, вона може бути байдужою до своїх результатів і не ставити перед собою складних цілей.

- від 11 до 16 балів: середній рівень мотивації до успіху – присутні помірні прагнення до успіху, уникнення невдач. Людина ставить перед собою цілі, але не завжди докладає зусиль для їх досягнення.

- від 17 до 20 балів: помірковано високий рівень мотивації - люди з помірно високим рівнем мотивації до успіху прагнуть досягти своїх цілей і отримати визнання за свої досягнення, вони ставлять перед собою складні цілі і готові докласти зусиль для їх досягнення.

- більше 21 бала – занадто високий рівень мотивації до успіху- люди з дуже високим рівнем мотивації до успіху можуть бути одержимі досягненням своїх цілей. Вони можуть відчувати глибокий гнів,

розчарування і сором, якщо не досягнуть своїх цілей, а також у прагненні до успіху можуть ігнорувати інші важливі сфери життя, такі як стосунки, родина та особисте здоров'я.

Методика Елерса є ефективним інструментом для виявлення мотиваційної структури підлітків та дозволяє оцінити, наскільки орієнтація на досягнення успіху переважає над мотивами уникнення невдач або прагненням до саморозвитку. Застосування цієї методики у дослідженні лідерських якостей дає змогу визначити, наскільки мотиваційні установки учнів сприяють розвитку їхнього лідерського потенціалу.

3. Методика «Опитувальник професійних переваг» (І частина модифікації тесту Голланда) [18] (Дод. В). спрямована на вивчення професійних інтересів і уподобань особистості, а також на визначення найбільш підходящих сфер професійної діяльності відповідно до особистісних особливостей. Ця методика базується на концепції шести типів особистості, розробленій Джоном Голландом, і дає змогу встановити відповідність між інтересами особистості та професійною діяльністю.

Шість типів особистості за Голландом включають:

1. Реалістичний тип: тяжіє до практичної діяльності, пов'язаної з ручною працею, технікою або природою, переважають прагматичність, конкретність мислення, інтерес до фізичної праці.

2. Інтелектуальний (дослідницький) тип: орієнтований на розумову діяльність, наукові дослідження, пошук і аналіз інформації; відзначається незалежністю мислення, допитливістю, раціоналізмом.

3. Артистичний (креативний) тип: віддає перевагу мистецтву, творчості, самовираженню; характеризується оригінальністю мислення, емоційністю, високою уявою.

4. Соціальний тип: прагне до взаємодії з людьми, орієнтований на допомогу, навчання, соціальні зв'язки, вирізняється емпатією, відповідальністю, прагненням до спільної діяльності.

5. Підприємницький тип: тяжіє до організаторської діяльності, управління, ініціативності, досягнення високих результатів, притаманні енергійність, рішучість, прагнення до лідерства.

6. Конвенційний тип: орієнтований на чіткі правила, порядок, роботу з документами, облік, організованість, властиві організованість, пунктуальність, практичність.

Методика містить 42 пари професій, із кожної з яких респондент має обрати ту, що більше відповідає його вподобанням. Відповіді фіксуються у спеціальному бланку шляхом запису номера питання та обраного варіанта ("А" або "В"). Наприклад: 1А – інженер-технолог, 1В – інженер-конструктор. Аналогічно здійснюється вибір у всіх наступних парах.

У процесі опитування учасники отримують необхідні роз'яснення щодо характеру тієї чи іншої професійної діяльності. Це забезпечує осмислений підхід до відповідей і підвищує валідність результатів.

Після заповнення опитувальника здійснюється підрахунок балів за кожною з шести шкал. Чим більше збігів у межах певного типу, тим вища відповідність особистості цьому типу професійної діяльності. При підрахунку спочатку визначають кількість виборів для кожного типу, після чого визначається домінуючий або комбінований тип особистості.

Інтерпретація результатів здійснюється на основі наступних характеристик типів:

1) Реалістичний тип тяжіє до фізичної діяльності, реального об'єктного світу, цінує традиційні цінності й конкретні результати праці (професії: інженер, автомеханік, технік).

2) Інтелектуальний тип орієнтований на наукові дослідження, пошук нових знань (професії: фізик, хімік, науковець).

3) Артистичний тип прагне до творчого самовираження у мистецтві (професії: художник, журналіст, дизайнер).

4) Соціальний тип проявляє інтерес до роботи з людьми, навчання й допомоги (професії: учитель, психолог, лікар).

5) Підприємницький тип тяжіє до діяльності, що передбачає ініціативу, керівництво, вплив (професії: менеджер, юрист, підприємець).

6) Конвенційний тип надає перевагу діяльності, пов'язаній із упорядкуванням інформації та дотриманням правил (професії: бухгалтер, архіваріус, адміністратор).

У разі виявлення комбінації кількох типів особистості визначаються інтегровані професійні інтереси, що свідчить про багатогранність професійної орієнтації та відкриває можливості для міжгалузевої зайнятості.

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей професійного самовизначення школярів

З метою вивчення професійних орієнтацій старшокласників було застосовано методику діагностики професійної спрямованості особистості Б. Басса [18] (Дод. А). Ця методика дозволяє виявити провідний тип мотиваційної орієнтації у професійній сфері — тобто, на що саме орієнтується людина у своїй трудовій діяльності: на власні інтереси, міжособистісну взаємодію чи результативність праці. Важливо, що ця діагностика не лише фіксує домінантну спрямованість, а й дає змогу простежити співвідношення між трьома типами — на себе, на спілкування і на справу — що створює об'ємну картину внутрішньої структури професійного вибору.

Таблиця 2.1

Тип спрямованості школярів

	Тип спрямованості	Хлопці		Дівчата		Разом	
		А.к.	У%	А.к.	У%	А.к.	У%
1	На спілкування	10	52,6	7	63,6	17	56,5
2	На себе	3	15,8	1	9,1	4	13,5
3	На справу	6	31,6	3	27,3	9	30,0
	Всього:	19	100	11	100	30	100

Серед хлопців найбільш вираженим виявився тип професійної спрямованості на спілкування — його обрало 10 осіб, що становить 52,6%. Це вказує на соціально орієнтовану мотивацію, бажання працювати у сфері взаємодії з іншими людьми, потребу у груповій діяльності, комунікації та підтримці. Високий показник орієнтації на справу — 6 хлопців (31,6%) — засвідчує прагнення до ефективності, відповідальності, професіоналізму. Лише 3 учні (15,8%) обрали спрямованість на себе, що свідчить про індивідуалістичні цілі, амбіції та бажання досягти особистого успіху.

Серед дівчат домінує спрямованість на спілкування — 7 з 11 осіб (63,6%). Це ще яскравіше вказує на соціоцентричні орієнтири, що є типовими для дівчат підліткового віку: схильність до емоційної взаємодії, підтримки, спільного вирішення завдань. Тип "на справу" обрали 3 дівчини (27,3%), що свідчить про професійну цілеспрямованість, дисциплінованість і високі стандарти у роботі. Спрямованість на себе обрала лише 1 респондентка (9,1%).

Загалом по вибірці переважає спрямованість на спілкування — її обрали 17 учнів (56,5%). Свідчить про високий рівень соціальної мотивації: потребу налагодження міжособистісних зв'язків, прагнення до групової взаємодії, емоційного обміну та спільної діяльності. Такі якості є важливими для майбутньої професійної реалізації у сфері "людина-людина" — педагогіка, медицина, журналістика, психологія. На другому місці — тип "на справу", який обрали 9 учнів (30%). Це свідчить про націленість на результат, професіоналізм, прагнення до досконалості — якості, що відповідають технічним, науковим, юридичним професіям. Найменше школярів орієнтуються на себе — 4 особи (13,5%). Такий вибір демонструє внутрішню мотивацію до самоствердження, лідерства, досягнення особистого успіху — якості, що важливі для підприємництва, управління, творчих професій.

Водночас за відсутності глибокої професійної рефлексії така спрямованість може призвести до конфліктів у колективі або труднощів у командній роботі (Рис. 2.1).

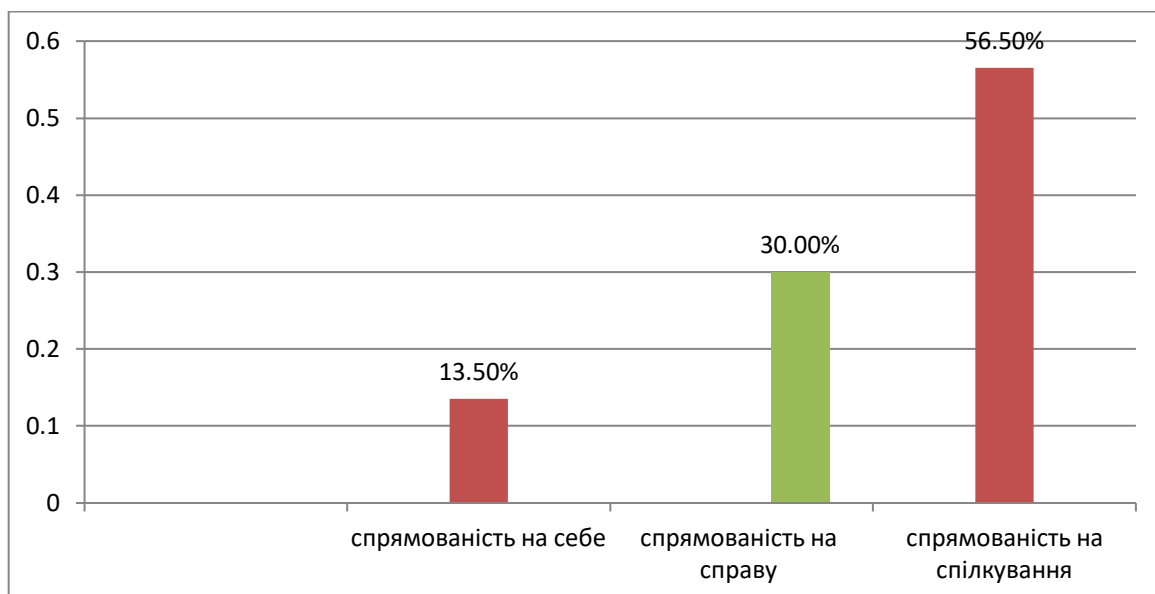

Рис. 2.1. Розподіл професійної спрямованості за методикою Б. Басса

Було також здійснено оцінку мотиваційної структури школярів. З цією метою застосовано **методику Елерса для діагностики рівня мотивації до успіху** [20] (Додаток Б), яка дозволяє виявити переважаючі мотиви професійного вибору: внутрішні, соціальні та зовнішні стимулювальні чинники.

Поряд з аналізом типів професійної спрямованості школярів було здійснено оцінку мотиваційної структури, що виступає визначальним психологічним чинником у процесі професійного самовизначення. Адже саме мотиваційні установки, що формуються у старшому шкільному віці, значною мірою впливають на глибину рефлексії професійного вибору, рівень відповідальності за життєві рішення, а також готовність до активної діяльності в обраній сфері. Для реалізації цього завдання було використано методику Елерса-психодіагностичний інструмент, який дозволяє оцінити індивідуальну конфігурацію досягальних мотивів та з'ясувати, які саме спонукальні чинники переважають у навчальній і професійній активності учнів. У фокусі дослідження перебували три ключові мотиваційні домінанти, тісно пов'язані з професійним самовизначенням: мотив здобуття знань (як індикатор пізнавального інтересу та інтелектуальної самореалізації), мотив оволодіння професією (що відображає практичну орієнтацію на майбутній фах), та мотив

отримання диплому (який є маркером інструментального ставлення до навчання і прагнення до формалізованого успіху). Застосування цієї методики у шкільному середовищі дозволило виявити співвідношення внутрішньої пізнавальної мотивації, соціально схвалюваних прагнень і зовнішньо детермінованих стимулів, які разом утворюють мотиваційний профіль старшокласника на етапі становлення професійної ідентичності.

Результати методики були проаналізовані в розрізі середніх балів і розподілу респондентів за рівнями вираженості кожного з мотивів (Табл.2.2) (Рис. 2.2).

Таблиця 2.2

Мотивація до успіху старшокласників

	Мотиви	Хлопці		Дівчата		Разом	
		А.к.	У%	А.к.	У%	А.к.	У%
1	Отримання диплому	12	63,2	7	63,6	19	62,0
2	Оволодіння професією	9	47,4	5	45,5	14	46,0
3	Отримання знань	8	42,1	4	36,4	12	40,0
	Всього:	19	100	11	100	30	100

Серед хлопців домінуючим мотивом є отримання диплому — 12 з 19 осіб (63,2%). Свідчить про орієнтацію на зовнішні результати: документ, який надає соціальні гарантії та символізує досягнення. Водночас 9 хлопців (47,4%) виразили мотив оволодіння професією, що демонструє практичну зацікавленість у професійному становленні, здобутті компетенцій. Лише 8 респондентів (42,1%) показали високий рівень мотивації до отримання знань, що може свідчити про часткову недооцінку самої пізнавальної діяльності як самоцінності.

У дівчат так само переважає мотив отримання диплому — 7 з 11 осіб (63,6%), що підтверджує орієнтацію на формалізовану мету навчання. 5 респонденток (45,5%) продемонстрували мотивацію оволодіння професією, що є свідченням прагнення до практичної підготовки, майбутнього професійного самоствердження. 4 дівчини (36,4%) виразили мотив отримання знань, що також є відносно низьким показником і вказує на інструментальний характер навчання в очах школярки.

Узагальнюючи результати, можна констатувати, що найвищий рівень має мотив отримання диплому — 62% респондентів. Середній бал цього показника склав 6,62, що відповідає середньому рівню з тенденцією до високого. Диплом сприймається школярами як ключ до подальших можливостей — вступу до ВНЗ, працевлаштування або соціального визнання.

Мотив оволодіння професією виявився другим за значущістю — 46% опитаних. Середній бал — 6,13, що свідчить про усвідомлене прагнення до практичної підготовки, але з меншою інтенсивністю, ніж досягнення «формального результату». Найменше виражений мотив — здобуття знань (40%, середній бал — 5,82), що вказує на схильність багатьох учнів до споживацького ставлення до навчального процесу, знижене ціннісне ставлення до самих знань як інтелектуального ресурсу.

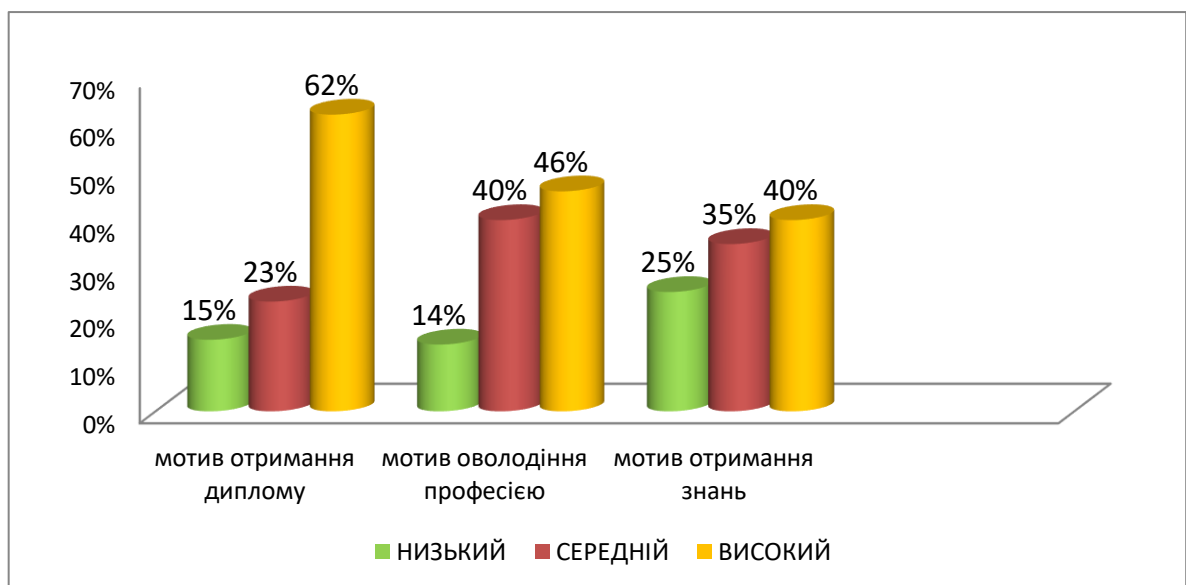

Рис.2.2. Аналіз результатів за методикою Елерса

Такий розподіл мотивів засвідчує тенденцію до домінування зовнішніх або інструментальних орієнтацій у структурі професійного самовизначення школярів. Для значної частини підлітків основними рушіями освітньої активності виступають не стільки внутрішні пізнавальні потреби чи прагнення до самореалізації, скільки формальні досягнення, зокрема отримання диплому як символу соціального визнання. Це свідчить про певну поверхневність або недостатню зрілість мотиваційних структур, що, у свою чергу, може призводити до невідповідного вибору професійного напрямку, розчарування або втрати інтересу на пізніших етапах професійної підготовки.

Водночас варто відзначити, що частка учнів із внутрішньо орієнтованими мотиваційними настановами, які розглядають знання як самостійну цінність і виявляють щире прагнення до опанування обраної професії, також є суттєвою. Це створює сприятливе підґрунтя для здійснення цілеспрямованих психолого-педагогічних втручань, спрямованих на формування стійкої та усвідомленої професійної ідентичності. Зокрема, впровадження профорієнтаційних тренінгів, індивідуальних консультацій, занять з розвитку внутрішньої мотивації та саморефлексії може стати ефективним інструментом у роботі з учнями, які перебувають у процесі активного пошуку власного професійного шляху.

Згідно з результатами методики **«Опитувальник професійних переваг» (модифіковану версію тесту Дж. Голланда)** [18] (Додаток В) проведеної з метою вивчення інтересів, нахилів і мотиваційної орієнтації школярів старших класів, було визначено професійні типи, які найповніше відображають особистісні схильності учасників та їх потенційну відповідність до певних сфер професійної діяльності. Методика, дозволила ідентифікувати домінуючі орієнтації кожного респондента, а також виокремити загальні тенденції у професійних уподобаннях досліджуваної вибірки, що є ключовим етапом у аналізі процесу їхнього професійного самовизначення.

На основі зібраних даних отримано розподіл респондентів за домінуючими професійними типами (Табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Домінуючі професійні типи серед старшокласників

	Типи	Хлопці		Дівчата		Разом	
		А.к.	У%	А.к.	У%	А.к.	У%
1	Реалістичний	5	26,3	1	9,1	6	20,0
2	Інтелектуальний	4	21,1	3	27,3	7	23,5
3	Соціальний	4	21,1	5	45,5	9	30,0
4	Конвенційний	2	10,5	1	9,1	3	10,0
5	Підприємницький	2	10,5	0	0,0	2	6,5
6	Артистичний	2	10,5	0	0,0	2	7,0
	Всього:	19	100	11	100	30	100

Серед хлопців найбільш вираженим професійним типом є реалістичний — його продемонстрували 5 осіб (26,3%). Це свідчить про тяжіння до практичної діяльності, зокрема у сферах техніки, інженерії, механіки, сільського господарства. Наступними за поширеністю є соціальний і інтелектуальний типи — по 4 учні (21,1%). Перший вказує на емпатійність і прагнення працювати з людьми, другий — на схильність до пізнавальної діяльності та аналізу. Крім того, по 2 хлопці виявили конвенційний, артистичний та підприємницький типи (по 10,5%). Свідчить про відносну різноманітність професійних інтересів хлопців, серед яких водночас переважає практична та предметно зорієнтована діяльність.

У дівчат найчастіше зустрічається соціальний тип — 5 із 11 респонденток (45,5%). Це свідчить про схильність до професій, пов'язаних із соціальною взаємодією, допомогою іншим, навчанням або консультуванням. Інтелектуальний тип представлений 3 дівчатами (27,3%) і вказує на зацікавлення у дослідницькій, аналітичній або науковій діяльності. Лише одна респондентка (9,1%) виявила реалістичний тип, ще одна — конвенційний. Жодна з дівчат не виявила артистичного або підприємницького типу, що може

бути зумовлено як особистими інтересами, так і недостатнім рівнем актуалізації цих професійних моделей у шкільному середовищі.

Узагальнюючи дані, можна стверджувати, що найпоширенішим є соціальний тип — 30% респондентів. Його представники відзначаються високим рівнем емпатії, готовністю до міжособистісної взаємодії, що формує передумови для майбутньої діяльності в галузях соціальної роботи, освіти, психології. На другій позиції — інтелектуальний тип (23,5%), характерний для тих, хто орієнтований на розумову працю, дослідження, вирішення складних завдань. Реалістичний тип (20%) вказує на тяжіння до матеріального світу та конкретної діяльності. Конвенційний тип виявили 10% учнів, підприємницький — 7%, артистичний — 6,5%. Останні два типи — хоч і менш поширені, — є важливими показниками потенціалу до креативності та лідерства, що потребує підтримки й розвитку, зокрема через додаткові освітні активності (гуртки, проекти, творчі конкурси, дебати тощо).

На основі зібраних даних було побудовано діаграму (Рис. 2.3), яка відображає розподіл респондентів за домінуючими професійними типами.

Рис. 2.3. Співвідношення респондентів за професійними типами

Таким чином, слід зазначити, що професійна орієнтація більшості респондентів спрямована на соціальну, інтелектуальну та практичну сфери діяльності, що відображає домінування потреб у взаємодії, аналітичній роботі й матеріальній конкретності. Натомість творчі й підприємницькі сфери виявилися менш затребуваними серед школярів, що може свідчити про потребу в додатковій профорієнтаційній роботі, спрямованій на розширення уявлень про потенційні професійні ролі та розвиток ініціативності, креативності, стратегічного мислення.

Отже, результати психодіагностичного дослідження, проведеного за методиками Б. Басса, Т. Елерса та Дж. Голланда, дали змогу отримати узагальнену картину професійної спрямованості, мотиваційних установок та інтересів старшокласників у контексті формування їхнього професійного вибору. Дані дозволяють виокремити кілька важливих закономірностей, які характеризують етап професійного самовизначення в підлітковому віці.

Переважаюча частина респондентів за методикою Б. Басса (56,5%) виявила орієнтацію на спілкування. Така спрямованість засвідчує значущість соціальних контактів, потребу у взаємодії, схильність до емоційного включення у стосунки з іншими. Подібна тенденція знаходить підтвердження у результатах опитувальника професійних переваг: 30% учасників належать до соціального типу, ще 23,5% — до інтелектуального, а 20% — до реалістичного. Таким чином, спостерігається домінування інтересу до міжособистісної та інтелектуально-предметної діяльності з помірною практичною спрямованістю.

Дані методики Елерса показали, що провідним мотивом учнів є прагнення до отримання диплому (62%). Для значної частини школярів освітній процес асоціюється передусім із досягненням зовнішньо верифікованого результату. Водночас 40% опитаних демонструють зацікавленість в оволодінні професією, а ще 40% — у здобутті знань як таких. Такий розподіл свідчить про неоднорідність мотиваційної сфери: поряд із зовнішньою орієнтацією виявляються ознаки внутрішнього пізнавального інтересу, потреби у самореалізації, бажання набути фахових навичок.

Узагальнення результатів трьох методик виявило, що соціальна складова є провідною у професійному самовизначенні досліджуваних. Разом з тим, чітко фіксується перевага інструментального бачення професії: диплом як засіб досягнення успіху або входження у доросле життя. Водночас у вибірці помітна частка школярів із вираженою внутрішньою мотивацією, що підтверджує наявність позитивних передумов для розвитку цілісної професійної ідентичності

Висновки до розділу II

З метою дослідження ціннісних та мотиваційних чинників, що впливають на професійне самовизначення школярів, було проведено емпіричне обстеження із застосуванням трьох психодіагностичних методик: орієнтаційної анкети Б. Басса, методики Елерса на визначення мотивації досягнення успіху та опитувальника професійних переваг, розробленого на основі типології Дж. Голланда. Результати дали змогу комплексно охарактеризувати ключові чинники, що впливають на професійний вибір учнів.

У результаті дослідження було виявлено, що значна частина школярів зорієнтована на спілкування та соціальну взаємодію, що проявляється як у професійній спрямованості, так і в інтересах до видів діяльності, пов'язаних із допомогою, навчанням, підтримкою інших. Поряд із цим спостерігається помітна зацікавленість в інтелектуальній та практично зорієнтованій діяльності, яка передбачає аналітичне мислення, дослідницьку роботу та роботу з технічними об'єктами.

Мотиваційна структура школярів виявилася неоднорідною. У багатьох учнів спостерігається прагнення до формального результату — здобуття диплому, що виступає символом завершення навчання. Водночас простежується й інтерес до змісту самої професійної діяльності — зокрема, до оволодіння фаховими навичками та розширення знань. Це свідчить про поєднання зовнішніх і внутрішніх мотиваційних установок у процесі вибору професійного шляху. Загалом результати дослідження підтверджують, що

професійне самовизначення школярів має багатофакторний характер, де поєднуються особистісні інтереси, цінності, мотиваційні настанови та уявлення про власні можливості. Це зумовлює необхідність гнучкого, індивідуально орієнтованого підходу до профорієнтаційної підтримки учнів, яка має сприяти розвитку внутрішньої мотивації, глибшому розумінню власних цілей і формуванню відповідального ставлення до майбутнього професійного шляху.

Таким чином, результати дослідження підтверджують необхідність комплексного підходу до формування професійного самовизначення школярів, який враховує не лише зовнішні освітні фактори, а й глибокі особистісні мотиви, цінності, установки й інтереси, що лежать в основі справді вмотивованого й стабільного професійного вибору

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ

3.1. Психолого-педагогічні методи формування професійного самовизначення школярів

Формування професійного самовизначення школярів є складним і багатофакторним процесом, що охоплює не лише розвиток знань про світ професій, а й активізацію внутрішнього потенціалу особистості. На сучасному етапі зростає усвідомлення необхідності психолого-педагогічного супроводу цього процесу, оскільки саме через систему освіти, виховання і соціальної підтримки дитина набуває здатності до рефлексії, постановки цілей і самореалізації у професійній діяльності.

Варто наголосити, що вибір професії нерозривно пов'язаний із внутрішнім світом особистості та її здатністю до прийняття рішень в умовах емоційного напруження, конфліктів і невизначеності. К. Левін у своїй концепції психологічного поля зазначав, що внутрішньо-особистісний конфлікт виникає як результат одночасного впливу на індивіда рівновеликих, але протилежно спрямованих сил, що перешкоджають вільному руху до мети. В українській психології цю думку розвиває Л. Гуменюк, яка розглядає внутрішній конфлікт як наслідок зіткнення взаємовиключних цінностей, мотивів і орієнтацій, що унеможливають адекватне прийняття рішень, у тому числі й професійних [11].

У процесі формування професійної зрілості важливим є усвідомлення і подолання суперечностей між особистими прагненнями та зовнішніми обставинами. Внутрішньоособистісні конфлікти, як свідчать численні дослідження, можуть або блокувати процес професійного самовизначення, або навпаки — слугувати джерелом глибинної рефлексії, що сприяє розвитку вольових якостей та цілеспрямованості. Саме в цьому контексті постає

завдання створення сприятливого психолого-педагогічного середовища, яке б стимулювало не уникнення конфліктів, а конструктивне ставлення до них як до передумови особистісного зростання.

Формування професійного самовизначення не може бути відокремленим від загального процесу становлення особистості. У роботах Морін О наголошується, що потреба в самовизначенні виступає провідним мотивом у соціальній ситуації розвитку учня. Цей мотив визначає спрямованість поведінки, формує установки, цінності та життєві орієнтири. Професійний вибір, відповідно, є інтегрованим результатом впливу ряду чинників: від об'єктивних соціальних (ринок праці, статус професії, умови життя) до суб'єктивних (здібності, мотивація, особистісні риси, життєві плани) [29, с. 80]

Педагогічна наука сьогодні все більше акцентує увагу на ролі внутрішніх ресурсів особистості у процесі професійного самовизначення. У статтях сучасних дослідників, зокрема Н. І. Пов'якель, зазначається, що особистісний ресурс — це комплекс ціннісно-мотиваційних, когнітивних, емоційних і вольових утворень, які забезпечують стійкість і адаптивність до викликів зовнішнього світу. Внутрішні ресурси — здібності, переконання, характер, саморефлексія — визначають здатність школяра до прийняття професійно значущих рішень, а зовнішні — соціальне оточення, інформаційна доступність, педагогічна підтримка — є умовами для їх реалізації. [39]

Одним із ключових психолого-педагогічних завдань у супроводі самовизначення є створення простору, в якому школяр може досліджувати власні цінності, мотиви та життєві пріоритети. Професійна мотивація не формується автоматично — вона є результатом внутрішньої роботи особистості, яка вчиться співвідносити власні схильності зі змістом майбутньої діяльності. Як зазначає М. І. Дьяченко, свідоме ставлення до професійного вибору є наслідком розвитку внутрішнього плану свідомості, у межах якого морально-етичні норми інтеріоризуються й стають особистісно значущими орієнтирами [29]

Професійне самовизначення також передбачає здатність до постановки цілей, прогнозування життєвих перспектив і формування життєвих планів. Ці уявлення часто є нечіткими або мрійливими, особливо в підлітковому віці, однак через педагогічний вплив, тренінги, бесіди та вправи з рефлексії учень поступово навчається конкретизувати свої наміри й перетворювати бажання у досяжні завдання. У цьому аспекті вагомою є думка психолога Г. Айзенка, який підкреслював, що високий рівень позитивної мотивації здатен компенсувати навіть недостатній рівень інтелектуальних або спеціальних здібностей. У контексті професійного самовизначення особливу цінність становлять методи, які не лише інформують, але й активізують когнітивно-емоційні механізми самопізнання, критичної оцінки можливостей і побудови особистісно значущого плану майбутнього. Одним із таких є метод життєвого проектування, який базується на ідеї візуалізації майбутнього через складання індивідуального маршруту професійного зростання. Учні за підтримки педагога моделюють сценарії особистісного й професійного розвитку, формують коротко- і довгострокові цілі, визначають ресурси, бар'єри й точки підтримки. Цей метод особливо ефективний для старшокласників, які вже мають базові уявлення про власні здібності, але вагаються у виборі.

Окремої уваги заслуговують рольові й ділові ігри, що дозволяють учням у безпечному середовищі випробувати себе в різних професійних ролях. За принципами Дж. Дьюї, засвоєння через дію має глибший результат, а отже, участь у таких формах діяльності стимулює не лише інтерес, але й закладає підґрунтя для саморефлексії. Як показують експерименти в українських школах (дані ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»), впровадження таких ігор сприяє підвищенню рівня усвідомленості вибору професії на 25–30 % серед учнів 10–11 класів. Сучасна педагогіка також активно використовує кейс-методи, коли учням пропонуються реальні або змодельовані ситуації, пов'язані з вибором професії, трудовими труднощами або моральними дилемами. У процесі їх обговорення школярі вчаться співвідносити власні життєві цінності з вимогами професійного середовища, прогнозувати наслідки своїх рішень,

шукати варіанти дій. Ефективність кейс-методу полягає в його діалогічності й варіативності, що дозволяє враховувати індивідуальні особливості учасників.

Іншим інноваційним підходом є створення індивідуального профорієнтаційного портфоліо, що включає результати тестувань (наприклад, методики Голланда, Айзенка, Одерських), спостереження, анкети, професійні есе та особистісні рефлексії. Таке портфоліо не лише систематизує дані, але й надає змогу учневі простежити динаміку власних змін, що зміцнює почуття відповідальності за прийняте рішення.

Варто також згадати про когнітивно-поведінкові техніки, які, згідно з підходами А. Бека, допомагають виявити і перебудувати деструктивні переконання, пов'язані з професійною самореалізацією («я нічого не досягну», «ця професія не для мене», «успіх доступний лише обраним»). В українській практиці ці техніки поступово інтегруються в тренінгові модулі з розвитку особистісної ефективності (зокрема, в межах програм за підтримки МОН України). Педагогічний супровід також має враховувати вікову специфіку школярів. Так, учні 9-х класів частіше орієнтуються на зовнішні стимули (мода, думка однолітків), тоді як 11-класники частіше демонструють більший рівень осмисленості вибору. Саме тому методи, що використовуються, повинні відповідати рівню розвитку самоусвідомлення: для молодших підлітків ефективні ігрові й експериментальні методи, для старших — дискусії, проєктування й аналіз життєвих стратегій [36]

Неможливо обійти увагою і роль родини та шкільного мікросередовища. Взаємодія з батьками через консультативні форми (індивідуальні зустрічі, збори, профорієнтаційні листи) дає змогу узгодити цінності родини з професійними інтенціями дитини, зменшити тиск, а подекуди й уникнути конфліктів. У свою чергу, класний керівник як найближчий координатор формує атмосферу довіри й підтримки, що є визначальним для стабільного самовизначення.

У сучасних умовах цифровізації освіти широкого поширення набули ІКТ-інструменти профорієнтації. До них належать інтерактивні платформи, онлайн-

тести, віртуальні екскурсії в освітні заклади та на виробництва, а також спеціалізовані мобільні застосунки. Вони дозволяють учням у доступному форматі ознайомлюватися з професіями, аналізувати свої нахили, отримувати консультації від кар'єрних радників у чат-режимі. Важливе значення має й участь у проєктах «STEM-школа», «ПрофіCamp», «WorldSkills Ukraine», які є прикладами інтеграції онлайн та офлайн у формуванні трудових навичок.

Реалізація всього спектру вищезазначених методів є можливою лише за умови цілісного бачення педагогічного процесу як динамічної взаємодії, в центрі якої — активна особистість учня. Підготовка до професійного життя — це не просто вибір спеціальності, а глибокий особистісний пошук, який вимагає науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу, гнучких інструментів і партнерства між школярем, педагогом і соціальним середовищем.

3.2. Програма для формування професійного самовизначення школярів

Перша серйозна проблема, з якою стикаються старшокласники, – це вибір майбутньої професії. Питання «Ким я буду?» ставить перед собою майже кожен юнак. Ранній юнацький вік є складним і відповідальним періодом, пов'язаним не лише з фізіологічними та психічними змінами, а й з формуванням життєвих орієнтирів, уявлень про себе, усвідомленням власного потенціалу та пошуком оптимального шляху його реалізації. Саме в цей час відбувається активне становлення особистості, і важливо не загубити себе, а навпаки – зорієнтуватися в різноманітті професій, правильно співвіднести власні інтереси, здібності та цінності з вимогами сучасного ринку праці.

Успішний вибір професії — це старт особистісної і професійної самореалізації, психологічної стабільності та матеріального добробуту в майбутньому. Саме тому важливою умовою ефективного професійного

самовизначення є надання цільової психологічної допомоги та підтримки школярам, які стикаються з проблемою вибору професії.

Специфіка психологічного супроводу професійного вибору старшокласників полягає в необхідності розширення уявлень про світ професій, розвитку вміння будувати власний професійний план, а також формуванні готовності до самостійного, обґрунтованого й відповідального рішення щодо майбутньої спеціальності.

Психологічна програма профорієнтаційного тренінгу «Обираємо своє майбутнє» (автор: О. М. Локатир) була обрана як базова модель для реалізації комплексу занять із професійного самовизначення старшокласників. Ця програма рекомендована Інститутом модернізації змісту освіти МОН України і має інтегрований характер, передбачаючи поєднання психолого-педагогічного супроводу, тренінгових вправ, самодіагностики та інструментів розвитку самоусвідомлення (Локатир, 2020).

Програма складається з десяти тематичних занять, що реалізуються впродовж 4–6 тижнів з частотою 1–2 рази на тиждень. Її структура охоплює три послідовні блоки: підготовчий (формування групової динаміки та мотивації), основний (робота з професійними інтересами, самооцінкою та цінностями) та підсумковий (рефлексія, презентація індивідуального проєкту, формування висновків). У програмі активно використовуються такі форми роботи, як рольові ігри, інтерактивні завдання, візуалізаційні техніки, творчі вправи та проєктна діяльність [27] (Додаток Г)

Мета програми:

- створення умов для усвідомлення власної професійної перспективи;
- надання ефективної психолого-педагогічної підтримки старшокласникам;
- допомога у формулюванні життєвих планів та побудові алгоритму особистісного розвитку.

Завдання програми:

1. розвиток навичок планування трудової діяльності та вміння реалізовувати професійні цілі;

2. формування професійно важливих якостей, мотивації до саморозвитку, особистісного зростання;
3. підготовка до функціонування в умовах ринкової економіки, зокрема – до нових форматів організації праці та конкурентного середовища;
4. розвиток здатності узгоджувати власні інтереси з вимогами професійної діяльності;
5. оволодіння інструментами самопізнання, вміннями цілепокладання й стратегічного планування.

Цільова група: старшокласники, які демонструють низький рівень готовності до професійного вибору або мають труднощі у прийнятті рішень щодо майбутньої діяльності.

Застосування такої програми дозволяє комплексно підтримати учня в процесі професійного самовизначення, сприяє усвідомленню власного потенціалу, допомагає сформувати внутрішню готовність до життєво важливого вибору та підвищує рівень психологічної зрілості в період переходу до дорослого життя. [27] (Додаток Г)

Перед початком реалізації програми доцільно здійснити базову діагностику, що дозволяє оцінити рівень соціально-психологічної готовності старшокласників до вступу у заклади вищої освіти. На основі отриманих результатів можна виявити учнів, які належать до групи ризику — тих, хто демонструє низьку професійну мотивацію, невизначеність у виборі майбутньої професії або відсутність зацікавленості в певній галузі. У такому випадку рекомендовано проводити індивідуальні консультації, спрямовані на виявлення причин професійної пасивності та визначення шляхів її подолання.

Аналіз діагностичних даних дозволяє виявити ключові прогалини у формуванні готовності до професійного самовизначення. Це, у свою чергу, є підґрунтям для коригування навчальних занять, адаптації їх змісту до потреб конкретного контингенту. Заняття організовуються у тренінговому або лекційно-дискусійному форматі, що сприяє створенню довірливої атмосфери та стимулює учасників до активної взаємодії. Перша зустріч носить діагностичний

характер і передбачає вивчення очікувань учнів щодо тематики занять, акцентів, які вони вважають актуальними.

Протягом курсу тренер спостерігає за процесом засвоєння матеріалу, фіксує труднощі й досягнення, забезпечує індивідуальну підтримку. Завершальним етапом є повторне тестування з метою оцінки ефективності програми. Його результати слугують підставою для організації батьківських зборів, на яких надаються індивідуалізовані рекомендації щодо подальшого супроводу підлітка в процесі вибору професії та підготовки до ЗНО. Також результати діагностики доцільно обговорити з класними керівниками, аби забезпечити системний підхід до підтримки учнів, які проявляють низьку активність у плануванні свого майбутнього.

Система профорієнтаційної роботи в межах загальної середньої освіти включає три ключові напрями: профінформацію, консультацію і професійний добір. До першої групи належать заходи з ознайомлення учнів із професіями — виставки, ярмарки, конференції, куточки профорієнтації, дні відкритих дверей, робота з центрами зайнятості та залучення ЗМІ. Консультаційна складова охоплює індивідуальні й групові зустрічі, у процесі яких аналізуються професійні схильності й будується орієнтовна траєкторія кар'єрного шляху. Нарешті, професійний добір включає профдіагностику, тренінги, моделювання ситуацій, ділові ігри та співпрацю з наставниками.

Важливим елементом методичної бази виступають ознайомчі та тренінгові ігри, які не лише інформують про особливості різних професій, а й дозволяють учням краще пізнати себе. Ознайомчі ігри акцентують увагу на моральній складовій праці, володінні засобами праці, орієнтації у виробничих відносинах. Тренінгові ігри фокусуються на моделюванні комунікаційних ситуацій і сприяють самопізнанню. Доповненням до цієї методики є участь у тематичних виставках, семінарах, клубах за інтересами, конкурсах професійної майстерності, а також дні відкритих дверей у закладах освіти. Особливу роль у професійному самовизначенні відіграють екскурсії на підприємства, які можуть мати оглядовий, тематичний або професіографічний характер. Вони дають

змогу ознайомитися з умовами праці, специфікою професій, організацією виробництва, вимогами до спеціалістів. Такі заходи мають чітку структуру: підготовчий етап (вступна бесіда), практичне відвідування об'єкта з коментарями, заключна бесіда з обговоренням вражень та результатів. Важливо поєднувати спостереження за роботою з діалогом і можливістю поставити запитання фахівцям [36;38]

Для розширення інформаційного поля школярів використовуються тематичні буклети, довідники, збірки статей, у яких висвітлюються специфіка професій, освітні можливості, потреби регіонального ринку праці. Активно впроваджуються ІКТ, зокрема соціальні мережі, сайти закладів освіти, телемости та дистанційні семінари, що дозволяє забезпечити широке охоплення аудиторії з мінімальними затратами. Одним із нових напрямів є індивідуальний супровід учня від моменту вибору професії до вступу, із залученням наставників і психологів.

Маркетингові дослідження, публікації в ЗМІ, проведення тематичних олімпіад і наукових шкіл є важливою частиною системної профорієнтаційної політики. Вони дозволяють не лише інформувати, а й спрогнозувати тенденції, адаптувати стратегії закладів до потреб ринку, забезпечити сталий інтерес молоді до певних напрямів. Залучення старшокласників до наукових і навчальних заходів різної тривалості дозволяє не тільки розвивати їхні здібності, а й формувати усвідомлене ставлення до вибору професії, підготовки до навчання у ЗВО та подальшої самореалізації.

Отже, впровадження комплексної програми психологічного супроводу професійного самовизначення сприяє не лише усвідомленню школярами власних можливостей, а й формує внутрішню готовність до відповідального вибору життєвої траєкторії. Такий підхід забезпечує розвиток ключових особистісних компетентностей, необхідних для адаптації в умовах сучасного ринку праці.

3.3. Взаємодія школи, родини та профорієнтаційних центрів у процесі формування професійного самовизначення школярів

Формування професійного самовизначення старшокласників неможливе без скоординованої та цілеспрямованої взаємодії між ключовими суб'єктами освітнього простору: родиною, школою та спеціалізованими профорієнтаційними структурами. У сучасному соціальному контексті спостерігається тенденція до взаємного перекладання відповідальності за розвиток і виховання дитини між родиною та навчальним закладом. При цьому вибір професії часто лишається поза зоною усвідомленої компетенції обох сторін, що особливо загострюється у випадку з обдарованими учнями, які володіють мультипотенційністю та мають широкий спектр здібностей.

Сім'я як первинний осередок соціалізації дитини відіграє ключову роль у формуванні її ціннісних орієнтацій, мотиваційної структури та моделей прийняття рішень. Однак батьки не завжди володіють актуальною інформацією про ринок праці, специфіку сучасних професій і вимоги до особистості фахівця. Крім того, на дитину може тиснути проєкція батьківських очікувань, життєвих невдач чи нереалізованих амбіцій, що ускладнює автономний і реалістичний вибір професійної траєкторії.

У педагогічній традиції взаємодія школи та родини розглядалась як основа виховного процесу. Класики педагогіки – В. Сухомлинський, А. Макаренко, К. Ушинський, Л. Виготський – наголошували на необхідності гармонійної співпраці між цими інститутами. У дослідженнях сучасних українських науковців (Л. Бойко, М. Машовець, О. Хромова) взаємодія школи й родини подається як цілісна система, що базується на принципах довіри, поваги до ролі кожного суб'єкта та спільної відповідальності за особистісний розвиток учня.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виділити декілька поширених напрямів взаємодії навчального закладу та сім'ї для допомоги обдарованим старшокласникам у професійному самовизначенні:

- співпраця шкільного та батьківського комітетів;

- проведення виховних годин, батьківських зборів;
- допомога в організації позакласного часу (організація та проведення екскурсій, тематичних виховних заходів, організація групових проектів тощо);
- психолого-педагогічна допомога навчального закладу у вихованні дітей тощо.

Необхідно виокремити колективні та індивідуальні форми діяльності навчального закладу та сім'ї. Разом з тим, доцільно згадати про поширені проблеми організації взаємодії сім'ї та навчального закладу: небажання батьків налагоджувати з ним співпрацю, брак психолого-педагогічних знань батьків та їх значна трудова зайнятість [7].

Співпраця навчального закладу та сім'ї передбачає просвітницький характер, у результаті чого батьки зможуть не лише ознайомити дітей зі світом професій, особливостями вибору виду майбутньої діяльності та навчального закладу, а також сприятимуть формуванню у дитини активної позиції щодо власного життя, бажання сапомізнання та саморозвитку

Аналіз соціологічних даних, зокрема дослідження Інституту демографії НАН України та Фонду народонаселення ООН, свідчить про високий рівень задоволеності батьків стосунками з дітьми, проте недостатній рівень їхньої обізнаності щодо професійного світу. Лише близько третини батьків можуть назвати більше 10 вимог до особистості працівника в конкретній професії. Це створює об'єктивну потребу в просвітницькій роботі з боку школи та профорієнтаційних служб [7]

Доцільною є реалізація спільних освітньо-виховних заходів, серед яких: тематичні батьківські збори з елементами інтерактиву, індивідуальні й групові консультації, спільні семінари за участі психологів, представників центрів зайнятості, викладачів профільних ЗВО. Важливою умовою є створення середовища відкритої комунікації між педагогами й батьками, у межах якого можливий обмін інформацією про інтереси, здібності та поведінкові реакції дитини. Розширення форм взаємодії передбачає також залучення профорієнтаційних центрів як професійного посередника між світом освіти та

ринку праці. Їхня роль полягає у наданні достовірної інформації про тенденції зайнятості, запит на спеціальності, оновлення вимог до професійної компетентності. Співпраця школи з такими центрами дозволяє організовувати для учнів і батьків профорієнтаційні екскурсії, майстер-класи, тренінги, вебінари.

Психолого-педагогічна служба школи повинна координувати ці взаємодії. Зокрема, йдеться про узгодження індивідуальних маршрутів професійного розвитку учнів, адаптацію методик діагностики схильностей і здібностей, а також створення профорієнтаційного портфоліо, що стане базою для подальших консультацій [30]. Успішність взаємодії залежить і від організаційної структури. Доцільним є виокремлення напряму профорієнтаційної діяльності в межах шкільної стратегії розвитку, визначення відповідальних осіб, складання річного плану заходів і забезпечення методичного супроводу. Крім того, взаємодія з родиною має охоплювати не лише інформування, а й спільне планування дій, що стимулює відповідальність батьків за професійне майбутнє дитини.

Отже, лише за умови системної, постійної та прозорої взаємодії школи, родини та профорієнтаційних центрів можливо забезпечити успішне професійне самовизначення учнів, що відповідає як особистісному потенціалу дитини, так і соціальним реаліям.

Висновки до розділу III

Аналіз психологічних засобів формування професійного самовизначення школярів дозволяє дійти низки важливих висновків, які підкреслюють необхідність цілісного, системного та науково обґрунтованого підходу до супроводу цього процесу. По-перше, професійне самовизначення є не спонтанним актом, а складним багаторівневим процесом, що включає когнітивні, емоційно-мотиваційні та соціальні компоненти, взаємопов'язані з особистісним розвитком. Саме тому в центрі уваги мають бути методи, які не

лише інформують, а й формують глибинну рефлексію, здатність до самопізнання, постановки цілей і прогнозування життєвих перспектив.

По-друге, ефективність формування готовності до професійного вибору значною мірою залежить від застосування цілісної психолого-педагогічної програми, що враховує вікові особливості школярів, рівень їхньої соціально-психологічної зрілості та індивідуальні професійні схильності. Розробка таких програм дозволяє забезпечити структурований супровід вибору, включаючи тренінгові заняття, діагностику, індивідуальні консультації та використання інтерактивних методик (рольові ігри, проектування, кейси тощо).

По-третє, вирішальну роль у формуванні професійної зрілості відіграє взаємодія ключових суб'єктів освітнього середовища — школи, родини та профорієнтаційних центрів. Саме завдяки координації зусиль цих інституцій можна досягти глибшого усвідомлення учнями свого потенціалу, формування адекватного уявлення про вимоги професійного середовища та створення умов для відповідального і вільного вибору.

Таким чином, формування професійного самовизначення школярів потребує системного впровадження психолого-педагогічного супроводу на всіх етапах освітнього процесу. Це можливо лише за умови цілеспрямованої міжінституційної співпраці, методичної підготовки педагогів, активного залучення батьків і використання сучасних технологій профорієнтаційної роботи.

РОЗДІЛ IV. БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ОХОРОНИ ПРАЦІ

4.1. Психологічні застереження щодо забезпечення безпеки школярів під час професіографічних екскурсій

Психологічні аспекти безпеки життєдіяльності школярів під час професіографічних екскурсій є надзвичайно важливими, адже такі заходи спрямовані не лише на ознайомлення дітей з професійним середовищем, а й впливають на їхній емоційний стан, психологічний комфорт та загальне сприйняття навчального процесу. Організація таких екскурсій повинна враховувати низку психологічних факторів, які впливають на школярів, адже нове середовище, незнайомі умови та специфічні правила поведінки можуть викликати хвилювання, стрес чи навіть страх. Тому дуже важливо забезпечити сприятливу атмосферу, яка сприятиме не лише набуттю нових знань, а й формуванню позитивного досвіду у дітей.

Підготовка до екскурсії відіграє ключову роль у зменшенні рівня тривожності школярів. Насамперед, важливо надати учням чітку інформацію про те, які місця вони відвідають, які правила безпеки необхідно дотримуватися, а також які цілі стоять перед ними під час заходу. Така попередня інформація допомагає уникнути зайвого хвилювання та формує більш чітке уявлення про те, що на них чекає. Дорослі, відповідальні за екскурсію, повинні бути готові відповісти на всі запитання дітей, надати пояснення та підтримку у випадку виникнення сумнівів чи хвилювання.

У процесі самої екскурсії важливо підтримувати емоційний комфорт школярів. Діти можуть по-різному реагувати на нове середовище: для одних це може бути цікавим і захопливим досвідом, для інших—джерелом стресу. Тому супроводжуючі особи, такі як учителі чи психологи, повинні уважно спостерігати за реакцією учнів, підтримувати їх у складних ситуаціях та допомагати адаптуватися до умов екскурсії. Створення довірчої атмосфери

сприяє зменшенню рівня страху перед невідомим та формує позитивне ставлення до нових вражень

Особливу увагу слід приділити учням, які можуть мати підвищену тривожність або особливі психологічні потреби. Для них важливо забезпечити комфортні умови, уникати ситуацій, які можуть викликати надмірний стрес або невпевненість. Це може включати індивідуальні пояснення, додаткові перерви або можливість перебування поруч із знайомим дорослим, який може надати підтримку. Важливо пам'ятати, що почуття безпеки та довіри є ключовими у таких ситуаціях, адже вони впливають на загальне сприйняття екскурсії та її результативність.

Ще одним важливим аспектом є профілактика конфліктів та збереження дружньої атмосфери в групі. Діти, які перебувають у новому середовищі, можуть поводитися по-різному, тому дорослим слід слідкувати за міжособистісними взаємодіями, уникати ситуацій булінгу або виключення когось із групи. Підтримка командного духу та взаємоповаги сприяє формуванню позитивного досвіду і забезпечує більш комфортну адаптацію до нових умов.

Таким чином, професіографічної екскурсії можуть бути не лише корисним і пізнавальним заходом, а й важливим етапом у психологічному розвитку школярів. Грамотно організована екскурсія сприяє не лише набуттю нових знань, а й формуванню впевненості в собі, адаптаційних навичок та позитивного ставлення до навчального процесу. Забезпечення психологічного комфорту учнів має бути одним із пріоритетних завдань при плануванні та проведенні таких заходів, адже саме від цього залежить їхня ефективність та загальне враження школярів.

Висновки до розділу IV

Отже, забезпечення психологічної безпеки школярів під час професіографічних екскурсій є важливим аспектом загальної організації таких заходів. Емоційний комфорт учнів, їхня підготовка до нових умов, а також

підтримка з боку дорослих грають ключову роль у створенні сприятливої атмосфери та ефективного засвоєння інформації. Врахування індивідуальних особливостей дітей, попереднє ознайомлення з правилами безпеки, забезпечення довірчого спілкування та профілактика можливого стресу допомагають зробити екскурсію не лише пізнавальною, а й приємною для всіх її учасників.

Грамотно організована професіографічна екскурсія може позитивно вплинути на емоційний стан школярів, сприяти їхній соціалізації та професійній орієнтації. Саме тому під час планування таких заходів необхідно враховувати психологічні аспекти, забезпечуючи комфортне перебування дітей у новому середовищі та підтримуючи їхню впевненість у собі. Таким чином, професіографічні екскурсії можуть стати не лише способом знайомства з професією, а й важливим етапом психологічного розвитку школярів, допомагаючи їм подолати страхи, розширити кругозір та набути корисного досвіду.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження професійного самовизначення школярів старших класів було здійснено комплексне теоретико-емпіричне вивчення даного феномену з урахуванням його мотиваційних, ціннісних і психологічних аспектів. Теоретичний аналіз довів, що професійне самовизначення є складним багаторівневим процесом, у якому поєднуються як внутрішні особистісні фактори — інтереси, цінності, здібності, рефлексивність, рівень усвідомлення власного «Я» — так і зовнішні чинники: вимоги ринку праці, соціальне середовище, система освіти, родинне оточення. Було встановлено, що професійне самовизначення не зводиться лише до вибору спеціальності, а охоплює формування професійної ідентичності, життєвих орієнтирів і відповідальності за власну майбутню траєкторію. Особливого значення цей процес набуває у шкільному середовищі, яке виступає не лише простором соціалізації, а й каталізатором розвитку внутрішньої позиції старшокласників як майбутніх фахівців.

Емпірична частина роботи, що базувалася на дослідженні професійної спрямованості (за методикою Б. Басса), мотиваційної структури (методика Елерса) та професійних інтересів (опитувальник на основі типології Дж. Голланда), дала змогу виявити низку важливих закономірностей. Зокрема, серед школярів спостерігається домінування соціального типу професійної орієнтації, що підтверджується як високою спрямованістю на спілкування (56,5%), так і поширеністю соціального типу за тестом Голланда (30%). Це свідчить про готовність значної частини старшокласників до міжособистісної взаємодії, допомоги іншим і вибору професій, пов'язаних з людьми (освіта, медицина, соціальна робота). Водночас спостерігається зацікавлення інтелектуальною (23,5%) та реалістичною (20%) діяльністю, що відображає когнітивну активність та практичну орієнтацію на результат.

Мотиваційна структура професійного вибору виявилася неоднорідною: домінуючим мотивом є отримання диплому (62%), що засвідчує прагнення до

формального завершення освітнього етапу та здобуття соціального статусу, а не обов'язково — до глибокого засвоєння змісту професійної діяльності. Разом з тим у 40% респондентів простежується інтерес до оволодіння професією, а ще у 40% — до здобуття знань як самостійної цінності, що свідчить про наявність внутрішньо мотивованої частини учнів. Таким чином, у вибірці виокремлюється два полюси — зовнішня, інструментальна орієнтація (отримання результату) і внутрішня, смислотворча орієнтація (усвідомлення цінності діяльності та саморозвитку).

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що професійне самовизначення старшокласників є багатовимірним процесом, у якому перехрещуються особистісні прагнення, соціальні очікування та освітні впливи. Здобуті дані підтверджують необхідність створення умов для розвитку в учнів внутрішньої мотивації, критичного мислення, навичок самопізнання та проектування власного майбутнього. Це, у свою чергу, вимагає реформування профорієнтаційної роботи в напрямку її більшої індивідуалізації, інтеграції з реаліями ринку праці та залучення сучасних методів тренінгової, консалтингової і психодіагностичної підтримки.

Таким чином, дослідження засвідчило важливість формування професійного самовизначення школярів. Отримані результати не лише підтвердили актуальність порушеної проблеми, а й окреслили перспективи подальших наукових розвідок, спрямованих на вдосконалення механізмів підтримки особистості на етапі вибору професійного шляху та формування зрілої професійної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беганська І.Ю. Формування професійного самовизначення особистості. *Комунальне господарство міст. Науково-технічний збірник*, 2012. №104. С. 302-309.
2. Безробітний сьогодні – хто він і яку роботу шукає?: Державний центр зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/novyna/bezrobitnyy-sogodnihto-vin-i-yaku-robotu-shukaye>
3. Бордюк А. О. Особливості мотивації професійного самовизначення сучасних підлітків. *Психологія*. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/download/3711/3390>.
4. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. Тернопільський національний економічний університет*. Тернопіль, 2016. № 4 (38). С. 119-126.
5. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
6. Васильєва О. А. Фактори професійного самовизначення особистості в сучасних умовах. *Наука і освіта*, 2011. № 1. С. 20–24. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/4.pdf.
7. Взаємодія сім'ї і школи у формуванні екологічної компетентності школярів: Метод. посібн. для вчителя. Автор упорядник Л. Д. Руденко. Київ: Педагогічна думка, 2008. 32 с.
8. Вітковська О. І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2015. 221 с.
9. Горенко М. В. Зміст та структура тренінгової програми «Розвиток психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри». *Габітус*. 2022. №37. С. 80–84

10. Гриценко, Л. І. Педагогічні засоби забезпечення професійного самовизначення в процесі допрофільної підготовки та профільного навчання : монографія. Київ. 2016. С. 2-16
11. Гуревич Р. С. Теорія і практика навчання в професійно-технічних закладах : монографія. Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 410 с.
12. Дембицька Н. М. Соціально- психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін: монографія. Київ Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 212 с.
13. Демографічна та соціальна статистика. Ринок праці. Зайнятість та безробіття: Державна служба статистики України.
URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/ menu/menu_u/rp.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm)
14. Дюжикова Т. М. Сутність, структура і зміст соціально-професійного самовизначення старшокласників. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (гол. ред.) та ін. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2010. Вип. 11(64). С. 146–153. URL: <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/11/26.pdf>*
15. Єлова Т. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. Педагогічний часопис Волині. 2016. №2 (3). С. 76-82.
16. Железнякова Ю.В. Духовний розвиток підлітка як фактор запобігання формування адиктивної поведінки. International research and practice conference. Lublin, Republic of Poland. October 20-21, 2017. С. 186-188.
17. Закатнов Д. О. Взаємозв'язок професійного самовизначення та професійної кар'єри. Матеріали методологічного семінару Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Київ, 2018. С. 1–7. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712447/1/Zakatnov%20stattay%202018%20metodolog%20seminar.pdf>
18. Ігнатович О. М., Татаурова-Осика Г. П., Шевенко А. М. Психологія професійної діагностики та професійного консультування: практичний посібник / за ред. О. М. Ігнатович. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 225 с.

19. Калюжна І. П. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: автореф.... канд. психол. наук:19.00.07. Київ, 2019. 20с.
20. Кокун О.М. Особливості професійного самовизначення юнаків на етапі оптації. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*. Київ. 2009. № 6 (8). 263 с.
21. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Герасименко М.В., Ткаченко В.В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.
22. Колешова В., Разумовська Н. Спрямованість як інтегрований показник цінності професійно-педагогічної орієнтації особистості. *Social Work and Education*, 2020. Vol. 7, No. 4. P. 524-536
23. Коляда Н. М., Поліщук О.Р. Формування соціальнопсихологічної готовності старшокласників до вступу до закладів вищої освіти. *Nauka i edukacja w warunkach zmian cywilizacyjnych: Mater. I Międz. 70 Konf. Nauk.-Prakt.*(30 października 2019 roku). Warszawa: Nowa nauka, 2019. S. 62–63. URL: <http://surl.li/fndbj>
24. Кондаков І.М. Діагностика професійних установок підлітків. *Питання психології*. №2. 1997. С.122-130.
25. Кочубей Т. Д., Міщенко М. С. Психологічні особливості вибору професії старшокласниками з особливими освітніми потребами. *Психологічний журнал*. Вип. 7. 2021. С. 46–50. DOI: <https://doi.org/10.31499/2617-2100.7.2021.237170>
26. Кравченко О. О., Коляда Н. М., Поліщук О. Р. Від різноманітності – до рівності : довідник професій крізь призму профорієнтації та професійної реабілітації людей з інвалідністю. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2020. 278 с.

27. Локатир О. М. Програма профорієнтаційного тренінгу «Обираємо своє майбутнє». Київ : Інститут модернізації змісту освіти, 2020. URL: <https://imzo.gov.ua/osvitnij-prostir/psychologichna-sluzhba/prohramy/prohrama-proforiyentatsiynoho-treninha-obyayemo-svoe-maybutnye>

28. Лопушняк А. В. Професійне самовизначення у школярів. Трансформація освіти в контексті процесів глобалізації : *матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Міжнародний гуманітарний дослідницький центр: Дніпро, 11 травня 2025 р. С. 78-82

29. Мединська Ю. Теоретичні підходи та практичні аспекти діагностики компетентності особистості у сфері емоцій. *Практична психологія та соціальна робота*, 2013. № 10. С. 11-15.

30. Мельник М. Ю. Особливості взаємодії навчального закладу та сім'ї при формуванні готовності до професійного самовизначення обдарованих старшокласників. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 8 (27). С. 26–30.

31. Мотрук Р.В. Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. - педагогічна та вікова психологія. Івано-Франківськ, 2013. 232 с

32. Мяленко В. В. Психологія професійної самореалізації молоді: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 104 с.

33. Оліховська Л.П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск 2 (39). С. 161-164.

34. Ортікова Н. В. Особливості готовності старшокласників до професійного самовизначення. *Освітньо-науковий простір*. 2022. Вип. 3(2). С. 81–90. DOI: 10.31392/ONP.2786-6890.3(2).2022.09.

35. Поліщук О. Р. Інформація і знання – найважливіший ресурс інформаційного суспільства. *Актуальні соціально-філософські проблеми сучасності: матеріали XIII Всеукраїнської студентської наукової конференції*. (м. Умань, 26 листопада 2020 р.). Умань, 2021. С. 108–111.

36. Поліщук О. Р. Підготовка старшокласників до вступу до закладів вищої освіти: соціальнопсихологічний вимір : монографія. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2022. 215 с.

37. Пінська О.Л. Психологічні аспекти професійного самовизначення в ранньому юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Випуск 12. С. 39-50

38. Професійна орієнтація в сучасній школі: кращі методичні розробки практичних психологів і соціальних педагогів малокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-виховних об'єднань, навчально-виховних комплексів : методичні рекомендації. авт. кол./ за наук. ред. І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 115 с.

39. Серeda О.Ю. Особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. *Психологічний часопис*, 2019. Т. 5. № 11. С. 268–282

40. Серeda О.Ю. Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05. – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Київ, 2021. 201 с.

41. Теорія і практика професійної орієнтації: навчальний посібник / Укладачі: Н.Г. Швець, Т.Д. Третьякова. Київ, 2010. 272 с.

42. Ткачук І. І. Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів : методичні рекомендації / наук. ред. В. Г. Панок. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 78 с.

43. Туляєв В.В. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у спеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах художнього профілю : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : 13.00.07. Київ , 2018. 18 с.

44. Український педагогічний словник [гол. ред. С. Головка]. Київ: Либідь, 1997. 373с.

45. Федоренко Л.П. Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2020. 311 с.

46. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості*. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Випуск 16, 2019. С. 369-379.

47. Федоренко Л. Специфіка професійного самовизначення випускників сільських шкіл (за результатами констатувального експеримента). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Психологічні науки*. 2022. Випуск 17 (62). Серія 12. С.109-120.

48. Чорна І.М. Психологічні особливості професійного самовизначення школярів. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Випуск 12. Львів: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С.157-163.

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.18>

49. Яновська Т.А Психологічні особливості професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 270-274.

50. Yung K. G. Chelovek i ego simvoliy / K. G. Yung, M. L. fon Frants, Dzh. L. Henderson. – М. : Serebryanyie niti, 1997. 368 s

51. Kravchenko O., Shelenkova N., Mishchenko M. Development of psychological readiness of the high school students to enter higher educational institutions AHFE 2020: Advances in Human Factors, Business Management and

Leadership: International Conference on Applied Human Factors and 76 Ergonomics, 2020. Pp. 407–413. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-50791-6_52

52. Kravchenko O., Shelenkova N., Mishchenko M., Boichevska I. Computer-Based Testing Complex «Profvybir»: Occupational Guidance Diagnostics. Journal of Physics: Conference Series. Vol. 1828. 2021. doi:10.1088/1742-6596/1828/1/012125. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1828/1/012125/met>

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика діагностики професійної спрямованості (автор Б.Басс) [18].

Інструкція до тесту

Методика складається з тексту опитувальника та бланка відповідей. Вам пропонується відповісти на запитання опитувальника, який містить 27 суджень, на кожне з яких пропонується три варіанти відповідей (а, б, в). Потрібно вибрати одну з відповідей, яка найбільше відповідає дійсності, та записати її на бланку для відповідей у стовпчику «Найбільш привабливо». Потім слід обрати одну відповідь, яка найменше відповідає реальності, та записати її на бланку для відповідей у стовпчику «Найменш привабливо».

За допомогою методики виявляються три види спрямованості:

- 1. Спрямованість на себе (Я). Зв'язується з переважанням мотивів власного благополуччя, прагнення до особистого першості, престижу. Така людина найчастіше буває зайнятий самим собою, своїми почуттями і переживаннями і мало реагує на потреби людей навколо себе. В роботі бачить насамперед можливість задовольнити свої домагання.

- 2. Спрямованість на спілкування (О) - прагнення за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям; орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності і емоційних відносинах з людьми.

- 3. Спрямованість на справу (Д) - спрямованість на завдання. Відображає переважання мотивів, породжуваних самою діяльністю, захоплення процесом діяльності, безкорисливе прагнення до пізнання, оволодіння новими вміннями і навичками. Зазвичай така людина прагне співпрацювати з колективом і домагається найбільшої продуктивності групи, а тому намагається довести точку зору, яку вважає корисною для виконання поставленого завдання.

Текст опитувальника

1. Найбільше задоволення одержую від:
 - а) схвалення моєї роботи;
 - б) усвідомлення того, що робота виконана добре;
 - в) усвідомлення того, що мене оточують друзі.
2. Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то прагнув би бути:
 - а) тренером, який розробляє тактику гри;
 - б) відомим гравцем;
 - в) обраним капітаном команди.
3. На мою думку, кращим педагогом є той, хто:
 - а) цікавиться учнями та має до кожного індивідуальний підхід;
 - б) зацікавлює своїм предметом так, що учні з задоволенням вивчають цей предмет;
 - в) створює в колективі таку атмосферу, у якій кожен учень може висловити свою думку.
4. Мені подобається, коли люди:
 - а) радіють за виконану роботу;
 - б) із задоволенням працюють у колективі;
 - в) прагнуть виконати свою роботу краще за інших.
5. Я бажав би, щоб мої друзі:
 - а) були доброзичливими та допомагали людям, коли це необхідно;
 - б) були вірними та відданими мені;
 - в) були розумними та цікавими.
6. Кращими друзями я вважаю тих:
 - а) із ким маю добрі стосунки;
 - б) на кого завжди можна покластися;
 - в) хто може багато досягнути в житті.
7. Найбільше мені не подобається:
 - а) коли в мене щось не виходить;
 - б) коли розладнуються стосунки з товаришами; 45
 - в) коли мене критикують.

8. На мою думку, дуже погано, коли педагог:

- а) приховує свої антипатії до деяких учнів, насміхається та дражнить їх;
- б) викликає дух суперництва в колективі;
- в) недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. У дитинстві мені найбільше подобалося:

- а) проводити час із друзями;
- б) відчуття виконаної справи;
- в) коли мої вчинки схвалювали.

10. Я бажав би бути схожим на тих, хто:

- а) досягнув успіху в житті;
- б) справді закоханий у свою справу;
- в) відзначається доброзичливістю і товариськістю.

11. Школа насамперед має:

- а) навчати вирішувати завдання, які ставить життя;
- б) розвивати індивідуальні здібності учнів;
- в) виховувати риси, які допомагають встановлювати стосунки з людьми.

12. Якби я мав більше вільного часу, то використовував би його:

- а) для спілкування з друзями;
- б) для відпочинку;
- в) для самоосвіти та улюблених справ.

13. Найбільших успіхів я досягаю, коли:

- а) працюю з людьми, до яких відчуваю симпатію;
- б) маю цікаву роботу;
- в) отримую винагороду за свої зусилля.

14. Мені подобається, коли:

- а) інші люди поважають мене;
- б) я відчуваю задоволення від добре виконаної роботи;
- в) я маю час приємно спілкуватися з друзями.

15. Якби про мене написали в газеті, то краще було б, щоб:

а) розповіли про якусь цікаву справу, пов'язану із навчанням, працею або спортом, у

якій я брав участь;

б) написали про мою діяльність;

в) обов'язково розповіли про колектив, у якому я працював.

16. Найкраще я навчаюся, коли викладач:

а) має до мене індивідуальний підхід;

б) може зацікавити своїм предметом;

в) колективно обговорює проблеми, що вивчаються.

17. Для мене не має нічого гіршого за:

а) образу власної гідності;

б) невдачу під час виконання важливої справи;

в) втрату друзів.

18. Найбільше я ціную:

а) успіх;

б) можливості спільної праці;

в) здоровий глузд та інтуїцію.

19. Я не поважаю людей, які:

а) вважають себе гіршими за інших;

б) часто сваряться та конфліктують;

в) заперечують все нове.

20. Приємно, коли:

а) працюєш над важливою справою;

б) маєш багато друзів;

в) усім подобаєшся та викликаєш схвалення. 46

21. На мою думку, керівник повинен бути насамперед:

а) доступним;

б) авторитетним;

в) вимогливим.

22. У вільний час я з цікавістю прочитав би книжки:

- а) про те, як знайти друзів та налагодити добрі стосунки з оточуючими;
- б) про життя відомих людей;
- в) про останні досягнення науки та техніки.

23. Якби в мене були здібності до музики, я бажав би бути:

- а) диригентом;
- б) композитором;
- в) солістом.

24. Я хотів би:

- а) вигадати цікавий конкурс;
- б) перемогти в конкурсі;
- в) організувати конкурс і керувати ним.

25. Для мене важливо знати:

- а) що я бажаю зробити;
- б) як досягнути мети;
- в) як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

- а) інші люди схвалювали її вчинки;
- б) передусім виконувати свою справу;
- в) її не можна було б критикувати за виконану роботу.

27. Найкраще я відпочиваю у вільний час, коли:

- а) спілкуюся з друзями;
- б) переглядаю цікаві фільми;
- в) займаюся своєю улюбленою справою.

Обробка результатів. Кожна відповідь у стовпчику «Найбільш привабливо» — 2 бали,

відповідь у стовпчику «Найменш привабливо» — 0 балів, відповідям, що не потрапили в

жодний стовпчик — 1 бал.

Бали, набрані за всіма 27 судженнями, додаються до кожного виду спрямованості окремо

за наведеним нижче ключем.

Ключ для визначення професійної спрямованості

№ Я С Д № Я С Д

1. а в б
2. б в а
3. а в б
4. в б а
5. б а в
6. в а б
7. а б в
8. в а б
9. а в б
10. а в б

Додаток Б

Опитувальник професійної спрямованості особистості (ОПС, Дж. Голланд)

[38]. Методика Дж. Голланда визначає ступінь зв'язку типу Вашої особистості зі сферою професійної діяльності, до якої у Вас є природні нахили.

Інструкція: нижче наведено 42 пари різних професій. Кожна спеціальність помічена певною літерою (кодом-шифром). З кожної пари необхідно обрати одну спеціальність, яка Вам більше подобається та з якою Ви краще впораєтесь.

Позначте свій вибір кольором або іншим знаком. Вибір є обов'язковим.

№ пари	Професія	Код	Професія	Код
1	Будівельник	Р	Політолог	І
2	Перукар	Р	Консультант	
3	Мерчендайзер	Р	Оператор зв'язку	К
4	Режисер	А	Директор магазину	П
5	Перекладач текстів	К	Дизайнер	А
6	Лінгвіст	І	Програміст	К
7	Вчений	І	Бухгалтер	К
8	Генетик	І	Адвокат	С
9	Інженер-технолог	Р	Флорист	А
10	Страховий агент	С	Ландшафтний дизайнер	А
11	Офіціант	С	Менеджер з реклами	П
12	Менеджер з персоналу	С	Журналіст	А
13	Нотаріус	К	Підприємець	П
14	Спеціаліст ІТ-технологій	К	Артист	А
15	Політичний діяч	П	Письменник	А
16	Садівник	Р	Синоптик	К
17	Водій	Р	Медична сестра	С
18	Електрозварник	Р	Фізик-ядерник	І
19	Фахівець з ремонту приміщень	Р	Декоратор	А
20	Біолог/мікробіолог	І	Екскурсовод	С
21	Продюсер	П	Фотограф	С
22	Брокер	П	Фармацевт	А
23	Лікар	І	Менеджер з маркетингу	П
24	Мистецтвознавець	І	Архітектор	А
25	Поліцейський	С	Аудитор	К
26	Учитель	С	Спеціаліст з управління проектами	П
27	Вихователь дитячого садку	С	Художник	А
28	Менеджер по туризму	П	Економіст	К
29	Бізнес-тренер/коуч	І	Системний адміністратор	К
30	Бренд-менеджер	І	Музикант	А
31	Автослюсар	Р	Секретар	К
32	Еколог	Р	Фахівець з нанотехнологій	І
33	Кухар	Р	Фермер	П
34	Закрійник	Р	Організатор заходів	А
35	Археолог	І	Директор театру	П
36	Спеціаліст музейної справи	І	Продавець-консультант	С
37	Аналітик	І	Ювелір	А
38	Працівник соціальної служби	С	Коректор	К
39	Соціолог	С	Дипломат	П
40	Банківський працівник	К	Трейдер	П
41	Енергетик	Р	Психолог	С
42	Механік	Р	Логістик	П

Обробка і оцінка результатів:

9–14 балів – дуже великий інтерес до професій цього напрямку.

7–8 балів – підвищений інтерес.

5–6 балів – інтерес середній.

4 та нижче – зацікавленості не виявлено.

Підприємницький тип:

Обирає керівні ролі, орієнтований на домінування, статус, ініціативу, енергію.

Приклади професій: менеджер, підприємець, комерційний директор.

Конвенційний тип:

Перевага чіткій структурі, рутинній роботі, точності, обробці даних. Приклади: економіст, банкір, аудитор.

Інтелектуальний тип:

Схильність до розумової, наукової діяльності, аналітики, досліджень.

Приклади: вчений, лінгвіст, фізик, генетик.

Соціальний тип:

Орієнтація на допомогу людям, комунікацію, виховання, підтримку. Приклади: педагог, психолог, юрист.

Реалістичний тип:

Робота з реальними об'єктами, технікою, інструментами, фізичним середовищем. Приклади: інженер, будівельник, механік.

Додаток В

Методика «Діагностика мотивації до успіху» (Т. Елерс) [20].

Методика призначена для діагностики мотиваційної спрямованості особистості на досягнення успіху. Стимульний матеріал являє собою 41 твердження, на які респонденту необхідно дати один із 2 варіантів відповідей “так” чи “ні”. Тест відноситься до моношкальних методик. Ступінь вираженості мотивації до успіху оцінюється кількістю балів, що збігаються з “ключем”. Інструкція: “Вам буде запропоновано 41 твердження, які вимагають однозначних відповідей (“так” або “ні”). У реєстраційному банку, у клітинці, відповідній номеру твердження, поставте знак “+” (так), якщо згодні, або “-” (ні), якщо не згодні. Відповідайте швидко, довго не замислюйтесь”.

1. Коли є вибір між двома варіантами, його краще зробити швидше, ніж відкласти на певний час.
2. Я легко роздратовуюсь, коли помічаю, що не можу на всі 100% виконати завдання.
3. Коли я працюю, це виглядає так, ніби я все “ставлю на карту”.
4. Коли виникає проблемна ситуація, я найчастіше приймаю рішення одним із останніх.
5. Коли в мене два дні підряд немає справи, я втрачаю спокій.
6. У деякі дні мої успіхи нижче за середні.
7. По відношенню до себе я більш строгий, ніж по відношенню до інших.
8. Я більш доброзичливий, ніж інші.
9. Коли я відмовляюся від важкого завдання, я потім суворо засуджую себе, бо знаю, що в ньому я домігся б успіху.
10. У процесі роботи я потребую невеликих пауз для відпочинку.
11. Старанність – це не основна моя риса.
12. Мої досягнення в праці не завжди однакові.
13. Мене більше приваблює інша робота, ніж та, якою я зайнятий.
14. Осуд стимулює мене сильніше, ніж похвала.
15. Я знаю, що мої колеги вважають мене діловою людиною.

16. Перешкоди роблять мої рішення більш твердими.
17. У мене легко викликати честолюбство.
18. Коли я працюю без натхнення, це зазвичай помітно.
19. При виконанні роботи я не розраховую на допомогу інших.
20. Іноді я відкладаю те, що повинен був зробити зараз.
21. Потрібно покладатися тільки на самого себе.
22. У житті мало речей більш важливих, ніж гроші.
23. Завжди, коли мені належить виконати важливе завдання, я ні про що інше не думаю.
24. Я менш честолюбний, ніж багато інших.
25. У кінці відпустки я зазвичай радію, що скоро вийду на роботу.
26. Коли я налаштований на роботу, я роблю її краще й кваліфікованіше за інших.
27. Мені простіше й легше спілкуватися з людьми, які можуть завзято працювати.
28. Коли в мене немає справ, я відчуваю, що мені не по собі.
29. Мені доводиться виконувати відповідальну роботу частіше, ніж іншим.
30. Коли мені доводиться приймати рішення, я намагаюся робити це якомога краще.
31. Мої друзі іноді вважають мене ледачим.
32. Мої успіхи в якійсь мірі залежать від моїх колег.
33. Безглуздо протидіяти волі керівника.
34. Іноді не знаєш, яку роботу доведеться виконувати.
35. Коли щось не ладиться, я нетерплячий.
36. Я зазвичай звертаю мало уваги на свої досягнення.
37. Коли я працюю разом з іншими, моя робота дає більші результати, ніж роботи інших.
38. Багато чого, за що я берусь, я не доводжу до кінця.
39. Я заздрю людям, які не завантажені роботою.
40. Я не заздрю тим, хто прагне влади та становища.

41. Коли я впевнений, що стою на правильному шляху, для доказу своєї правоти я вдаюся аж до крайніх заходів.

“Ключ”

По 1 балу нараховується за відповіді “так” на такі питання:

2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41

По 1 балу нараховується за відповіді “ні” на такі питання:

6, 19, 18, 20, 24, 31, 36, 38, 39

Не враховуються відповіді на питання:

1, 11, 12, 19, 28, 33, 34, 35, 40

Інтерпретація результатів

Від 1 до 10 балів – низька мотивація до успіху;

від 11 до 16 балів – середній рівень мотивації;

від 17 до 20 балів – помірно високий рівень мотивації;

більше 21 бала – занадто високий рівень мотивації до успіху.

Додаток Г

Таблиця Г.1.

Тематичне планування програми тренінгових занять щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників

Етап/мета	Основний зміст	Очікувані результати
Підготовчий етап. Мета – познайомити учасників групи, формувати довірливі стосунки у групі, згуртувати групу	Заняття №1 Привітання 1. Вправа «Ім'я та жест» – знайомство 2. Вправа «Очікування – побоювання» 3. Вправа «Молекули» 4. Вправа «Ураган» 5. Вправа «Жива анкета» Ритуал прощання	Згуртована тренінгова робота, довірливі стосунки всередині групи
Мета – створити умови для ефективного проведення занять	Заняття №2 Привітання 1. Ігрова вправа «У дитинстві я хотів(ла) бути...» 2. Вправа «Квадрат» 3. Вправа «Хто я» 4. Вправа «Успіх – це...» Домашнє завдання: нова професія Ритуал прощання	Позитивне налаштування на роботу; мотивація; згуртування колективу
Основний етап. Мета – сформулювати теоретичні уявлення про світ професій; активізувати розумову діяльність	Заняття №3 Привітання 1. Ігрова вправа «Назви професію» 2. Гра «Крокодил» 3. Вправа «Людина-професія» Перевірка д/з, обговорення, ритуал прощання	Розуміння різноманітності професій; мотивація до вивчення професій
Мета – виявити професійні інтереси здобувачів	Заняття №4 1. Опитування Є. Клімова 2. Вправа «Намалюй себе» 3. Вправа «Ланцюжок професій» 4. Вправа «Мое професійне кредо» Рефлексія, ритуал прощання	Знайомство з класифікацією Клімова; активізація прагнення до самопізнання
Мета – усвідомити особистісні ресурси і визначити тимчасову перспективу	Заняття №5 1. Розминка «Асоціації до майбутнього» 2. Гра «Смуга перешкод» 3. Вправа «Валіза в дорогу» 4. Вправа «Мої плани» Рефлексія, ритуал прощання	Уявлення про майбутнє, досвід подолання труднощів, цілепокладання

Продовження таблиці Г.1

Етап/мета	Основний зміст	Очікувані результати
Мета – визначити професійні схильності, співвіднести можливості з вимогами професій	Заняття №7 1. Вправа «Оголошення в газету» 2. Вправа «Моє покликання» 3. Вправа «Мої переваги» Рефлексія, ритуал прощання	Визначення відповідності до професії, самопізнання
Мета – усвідомити власну унікальність, сильні і слабкі сторони	Заняття №8 1. Вправа «Співбесіда» 2. Вправа «Який я?» 3. Вправа «Один для одного» 4. Вправа «Мої сильні сторони» 5. Вправа «Скажи, хто твій друг» Рефлексія, ритуал прощання	Усвідомлення корисності для суспільства, розвиток конструктивної взаємодії
Мета – розвивати уміння знаходити ресурси для досягнення цілей	Заняття №9 1. Вправа «Мої досягнення» 2. Вправа «Долоня» 3. Вправа «Професійні якості» 4. Гра «Пастки-капкани» 5. Сінквейн «Професія» Д/з: проєкт «Моя майбутня професія» Рефлексія	Уміння знаходити ресурси для досягнення життєвих цілей
Заключний етап. Мета – узагальнити знання, закріпити навички	Заняття №10 1. Проєкти «Моя професія» 2. Вправа «Валіза в дорогу» 3. Вправа «Лист» Обговорення, зворотний зв'язок, підсумки, ритуал прощання	Узагальнення результатів, закріплення навичок, усвідомлення досягнень